

OM DE VRUCHTEN VAN GODS BERG

De Bergse kerkgenootschappen en hun conflicten
1795 - 1814

DOOR
DRS. CHARLES C.M. DE MOOIJ

**Dit boek is één van de
digitale heruitgaven
van eerdere publicaties door de
Geschiedkundige Kring
Stad en Land van Bergen op Zoom
ter gelegenheid van het
vijftigjarig jubileum in 2018**

STUDIES UIT BERGEN OP ZOOM

Bijdragen tot de geschiedenis uitgegeven door de
Geschiedkundige Kring van Stad en Land van Bergen op Zoom

Reeks monografieën

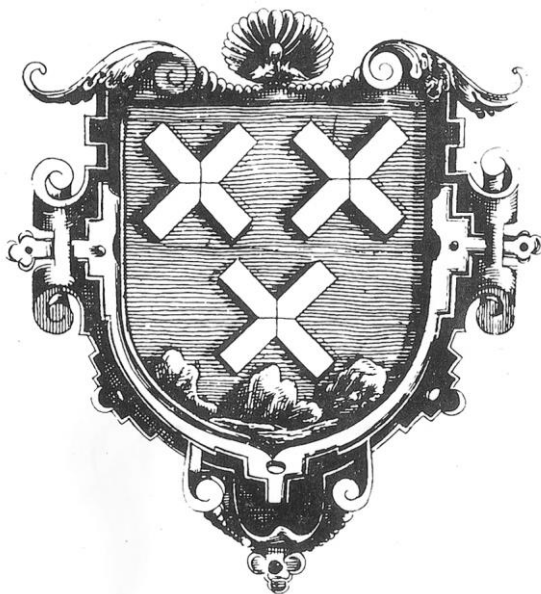
4

OM DE VRUCHTEN VAN GODS BERG

De Bergse kerkgenootschappen en hun conflicten 1795-1814

door

Drs. Charles C.M. de Mooij

BERGEN OP ZOOM 1983

LIJST VAN ILLUSTRATIES

1. Spuitoren, (Speuijtoorn) eind zeventiende eeuw.
2. Preekstoel uit de Grote Kerk.
3. Detail van een communiebank, afkomstig uit de schuilkerk.
4. A. Geweldigerstraat met voormalige Luthers/Waalse kerk en ingang stadswees- en armkinderhuis, 1932.
B. Voormalige Margrietenkapel cq Luthers/Waalse kerk gezien vanuit de Minderbroederstraat, hoek Geweldigerstraat.
5. Grote Kerk, de zogenaamde wandelkerk, ca. 1935.
6. Avondmaalszilver van de (Nederduits-)hervormde gemeente van Bergen op Zoom.
7. Vaatwerk en andere religieuze voorwerpen, afkomstig uit de schuilkerk.
8. Gereconstrueerd interieur van de schuilkerk, naar de vermoedelijke situatie vanaf 1801.
9. Ruïne van de Grote Kerk, 1748.
10. Biechtstoel, afkomstig uit de schuilkerk.
11. Korenmarktkazerne , voormalige schuilkerk, ca. 1895.
12. Kerk van de H. Maagd Maria ten Hemelopneming, ca. 1850.

Voorzijde omslag: Interieur van de Grote Kerk te Bergen op Zoom omstreeks 1660. Olieverfschilderij door Daniël de Blieck.

Achterzijde omslag: Kerkzegel van de (Nederduits-)hervormde gemeente van Bergen op Zoom, aangebracht op de deur van de Groete Kerk, ingang Grote Markt met de zinspreuk: "Godts berch is vruchtbaer". [WBA SGRC211](#)

Gebruikte afkortingen

- AHG Gemeente-archief Bergen op Zoom, Archieven van de Hervormde Gemeente te Bergen op Zoom.
- APMH Gemeente-archief Bergen op Zoom, Archief van de Parochie van de H. Maagd Maria ten Hemelopneming te Bergen op Zoom.
- SA Gemeente-archief Bergen op Zoom, Stedelijke Archieven voor 1810.

INHOUD

Voorwoord	7
Inleiding	9
De eerste aantasting van de hervormde voorrechten	11
De uitbetaling van de hervormde predikanten en kerkbedienden	18
Onrust in de armen- en wezenzorg	33
Problemen rond het stadswees- en armkinderhuis	37
De kwestie in rustiger vaarwater	47
De opbrengsten van de begrafenisrechten	51
Het katholieke kerkbestuur in actie	53
Katholiek particulier initiatief	59
De beslissing van het gemeentebestuur	63
De pogingen tot naasting van de grote of st. Gertrudiskerk	71
Mogelijkheden tot kerknaasting	77
De eerste poging	80
De tweede poging	89
Conclusie	104
Noten	108

VOORWOORD

Onze serie monografieën biedt serieuze auteurs gelegenheid om verantwoorde bijdragen tot de geschiedenis van Stad en Land van Bergen op Zoom afzonderlijk te publiceren.

Met genoegen merk ik, dat we tot dusverre erin geslaagd zijn, een behoorlijke variatie in de onderwerpen te verkrijgen: het huis het Kleine Hof aan de Goudenbloemstraat, topografische kaarten van stad en omgeving en de Bergse Vastenavond vóór 1940.

De monografie die nu vóór U ligt, gaat over een heel ander onderwerp.

De oecumenische beweging in de christelijke kerken heeft voor de geschiedschrijving het voordeel, dat veel bespreek- en beschrijfbaar wordt, wat tot dusverre slechts tot felle controverse en pijnlijke confrontatie met een minder vleidend verleden moest leiden.

Ook nu nog eist het kennis nemen van de vele conflictsituaties en de voortdurende wrijving tussen de 'dienaars van één Heer' voor lezers en schrijvers het bewaren van een zekere afstand, een zekere zelfdiscipline. Vóór men het weet, gaat men partij kiezen!

Met genoegen heb ik vernomen, dat de redactie bevonden heeft, dat de schrijver Drs. Charles de Mooij erin geslaagd is, zijn scriptie voor het doctoraal bijvak kerkgeschiedenis om te werken tot een publicatie die aan alle eisen van vakbekwaamheid en objectiviteit voldoet. Onder een originele titel wordt van de Bergse kerkgenootschappen en hun conflicten tussen 1795 en 1814 een alleszins lezenswaardig overzicht gegeven.

Als voorzitter van de geschiedkundige kring breng ik de schrijver en de redactiecommissie mijn hartelijke dank voor het realiseren van deze bijzondere monografie. Het is mijn uitdrukkelijke wens, dat deze de aanzet moge vormen tot een voortzetting van het onderwerp lokale godsdienstgeschiedenis, een tot dusverre tamelijk verwaarloosd onderdeel van onze plaatselijke historie.

Namens het bestuur van de Geschiedkundige Kring, A.G. van der Stoel.

GESCHIEDKUNDIGE KRING

VAN STAD EN LAND VAN BERGEN OP ZOOM

Opgericht 15 november 1967

Bestuur

Voorzitter	A.G. v.d. Stoel
Secretaris	Th.W.C.Th. Jansen
Penningmeester	J.W.A. van Gastel
Leden	Drs. G.W.M. van Aubel C.A. van Bekkum Dr. E.G.H. Härtel Mw. C.M.J. Joosen
Erelid	A. van Rijckevorsel
Rekeningen	Postrekening 24.05.922 Bankrekening 52.50.45.244 ten name van penningmeester Geschiedkundige Kring van stad en land van Bergen op Zoom.

Redactie

Secretaris	W.A. van Ham
Leden	W.C.A.M. Loeff Drs. Ch.C.M. de Mooij Drs. W.C.M. Stuart C.D. Vanwesenbeeck M.J. Venselaar C.C.J. van de Watering

Vaste begunstigers

Gemeentebestuur van Bergen op Zoom
Gemeentebestuur van Woensdrecht

INLEIDING

Hoewel de hervormden ¹⁾ rond 1795 nauwelijks een derde deel van de stadsbevolking van Bergen op Zoom uitmaakten en de katholieken bijna het dubbele, was de hervormde gemeenschap hier tijdens het ancien régime steeds in staat geweest zich als een belangrijke macht binnen de stedelijke samenleving te handhaven. Het relatief grote aantal en de vooraanstaande sociale en politieke positie van haar leden waren daar niet vreemd aan. Zodoende hadden de hervormde inwoners niet alleen voor zichzelf, maar ook voor hun gemeente tal van - vaak financiële - voorrechten weten te verwerven ²⁾. De zinspreuk van de hervormde gemeente, 'Godts berch is vruchtbaer' (een met de plaatsnaam Bergen op Zoom in verband gebrachte psalmtekst), had zich dus behalve in geestelijk opzicht ook in materiële zin bewezen.

De in 1795 afgekondigde en in de loop van de volgende jaren nog eens bekrachtigde gelijkberechtiging der religies zette het bezit van de genoemde voorrechten echter op losse schroeven. Want vanzelfsprekend duurde het hierna niet lang of van katholieke zijde werd getracht een eind te maken aan de hervormde voorrechten. De kerken-armmeesters van de rooms-katholieke parochie van Bergen op

¹ Het woord hervormd heeft in deze studie uitsluitend betrekking op het Nederduits-hervormde kerkgenootschap en haar lidmaten. Wanneer (eveneens) de Église Wallonne en/of haar lidmaten worden bedoeld, dan staat dit er uitdrukkelijk bij vermeld.

² Voor een beeld van de toestand van de stedelijke samenleving te Bergen op Zoom voor en tijdens de omwenteling van 1795 wordt verwezen naar Ch.C.M. de Mooij, *Over Aristocraten, Keezen en Preekstoelklimmers; voorgeschiedenis en totstandbrenging van de omwenteling van 1795 te Bergen op Zoom. Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland LII* (Tilburg, 1981).

Zoom gingen de hervormde gemeente in deze stad zowel haar financiële voordelen als het bezit van de Grote of St. Gertrudiskerk betwisten. Bovendien wensten ook de opeenvolgende stadsbesturen van hun verplichtingen ten opzichte van de voormalige heersende kerk af te komen.

Het hervormde kerkgenootschap te Bergen op Zoom stond in de periode 1795 - 1814, vanaf de val van de oude Republiek der Verenigde Nederlanden tot aan de totstandkoming van het Koninkrijk der Nederlanden, dan ook constant onder zware druk. Wat echter allerminst betekende dat de leiders van de hervormde gemeente zich in de strijd om de materiële vruchten van Gods berg zonder slag of stoot gewonnen gaven.

DE EERSTE AANTASTING VAN DE HERVORMDE VOORRECHTEN

1795, het eerste jaar van de Bataafse vrijheid, leek in Bergen op Zoom te verstrijken zonder dat de verhoudingen tussen de twee grootste kerkgenootschappen aan belangrijke veranderingen onderhevig waren. Weliswaar kregen katholieken toegang tot de openbare ambten, maar dat scheen zonder gevolgen voor de onderlinge verhouding te blijven. In juli 1795 leek er evenwel sprake te zijn van enige verwijdering tussen hervormden en katholieken, zowel binnen als buiten de municipaliteit.

Op dat moment streden de Staten-Generaal en de provisionele representanten van Bataafs-Brabant (de voorlopig gekozen vertegenwoordigers van de Brabantse bevolking) met elkaar om de soevereiniteit over dit gebied. De Staten-Generaal wilden namelijk de voor Brabant zo ongelukkige situatie van vóór 1795 herstellen, terwijl de provisionele representanten Bataafs-Brabant als een gelijkwaardig gewest opgenomen wensten te zien in de Staten-Generaal. Een grote groep hervormden te Bergen op Zoom (maar ook een enkele katholiek)³⁾ verweet de provisionele representanten gezagsaanmatiging en koos de zijde van de Staten-Generaal. Dit werd hen door de in meerderheid katholieke bevolking van Brabant natuurlijk niet in dank afgenomen ⁴⁾.

³ SA, voorl. nr. 200, 1795.

⁴ A.R.M. Mommers, Brabant van generaliteitsland tot gewest. Bestuursinrichting en gezagsuitoefening in en over de landen en steden van Staats-Brabant en Bataafs Brabant 14 September 1629- 1 Maart 1796 (2 dln; Utrecht-Nijmegen, 1953) I, 177¹ en 228.

Nu de vreugde over de aan het begin van 1795 verworven vrijheid begon weg te ebben, kwamen de geschillen tussen de kerkgenootschappen aan de oppervlakte: de spanningen tussen katholieken en hervormden begonnen in het hele land toe te nemen, waarbij het vasthouden van de laatsten aan hun oude voorrechten een belangrijke rol speelde ⁵).

In Brabant ontwikkelde deze situatie zich met name doordat de provisionele representanten voor de katholieken de mogelijkheid openden de grote hervormde stads- en dorpskerken in hun bezit te krijgen. Bovendien werden oude rechten van de hervormden, zoals bijvoorbeeld het monopolie om vóór hun kerkdiensten de klokken te mogen luiden, opgeheven ⁶). Dergelijke besluiten kwamen bij de hervormden hard aan.

De eerste klap viel in Bergen op Zoom, toen in de municipaliteitsvergadering van 17 december 1795 de acht katholieke leden met een gezamenlijk voorstel kwamen ‘tot welzijn en redres van Stads Financie, en wegens eene evenredige bedeeing aan de wederzijdsche armen’. In achttien artikelen werd uiteengezet hoe men de stad ruim 1136 gulden aan jaarlijkse vaste lasten zou kunnen besparen. Daartoe zouden de betalingen van stadswege aan de derde hervormde predikant, aan de Waalse predikant en aan hervormde kerkbedienden als ziekenbezoeker, organist, orgeltrapper, voorlezer en gardiaan (die de orde handhaafde tijdens de diensten), evenals de verstrekking van turf stopgezet moeten worden. De gebruikers van de Grote Kerk zouden de daarop staande renten zélf moeten betalen in plaats van de stad, terwijl alle kerkcijnsen de stad ten goede dienden te komen, evenals

⁵ M.J.M. van der Heijden, De dageraad van de emancipatie der katholieken. De Nederlandsche katholieken en de staatkundige verwickelingen uit het laatste kwart van de achttiende eeuw (Nijmegen, 1947) 153-157.

⁶ Mommers, Van generaliteitsland tot gewest, I, 219-220.

de inkomsten uit begrafenissen. Het buiten de stad begraven zou voortaan niets extra's mogen kosten ⁷). Met name dit laatste punt verraadt dat het voorstel niet uitsluitend diende 'tot welzijn en redres van Stads Financie': begraven buiten de stad was namelijk een zo goed als zuiver katholieke aangelegenheid, die meestal plaats vond aan de andere kant van de grens met de katholieke Zuidelijke Nederlanden, met name in Huijbergen en Essen.

Het voorstel van de katholieke municipaliteitsleden was natuurlijk wel erg boud en het was dan ook niet te verwachten dat hun hervormde medeleden er zomaar mee akkoord zouden gaan. Drie minder controversiële punten uit het voorstel werden twee dagen later wél aangenomen:

- ten eerste werd besloten om de klokken van de toren van de Grote Kerk en van de Spuitoren nog slechts te luiden bij politieke gelegenheden, sterfgevallen en begrafenissen. Bij godsdienstige gebeurtenissen zouden ze voortaan moeten zwijgen;
- ten tweede zouden de opbrengsten uit de armbussen bij stadspoorten, in herbergen en bij notarissen en die uit volksvermaken als kermissen en toneelvoorstellingen door de hervormde én katholieke armen moeten worden gedeeld;
- ten derde zou voortaan op zondag zowel voor katholieke als hervormde armen mogen worden gecollecteerd aan de huizen; omwille van de 'goede harmonie' echter uitsluitend bij geloofsgenoten.

De overige punten van het voorstel van de katholieke municipaliteitsleden werden in beraad gehouden totdat het

⁷ AHG 5, 4 januari 1796.

1. De Sputoren, gezien vanaf de Dubbelstraat. Anonieme tekening van het Spui, eind zeventiende eeuw. Eeuwenlang werden de hervormde kerkdiensten voorafgegaan door het luiden van de klokken in zowel de Sputoren als in de toren van de Grote Kerk. Eind 1795 besloot de municipaliteit echter de hervormden dit voorrecht te ontnemen. [RCE TH-375](#)

hervormde kerkgenootschap hierop commentaar zou hebben gegeven ⁸⁾.

Daartoe schreven tien van de elf hervormde municipalen aan de kerkeraad van hun gemeente wat er in de municipaliteit was voorgesteld, met het verzoek daarop binnen veertien dagen te reageren. Een felle aanval van de hervormde kerkeraad kon toen natuurlijk niet uitblijven. De hervormde ouderlingen merkten in het antwoord aan hun geloofsgenoten in de municipaliteit op, dat het voorstel van 17 december de vrede tussen de godsdiensten en de burgerlijke eensgezindheid nu niet bepaald ten goede zou komen. De

⁸ SA, voorl. nr. 125, p. 391-393.

verstandhouding tussen katholieken en hervormden was altijd goed geweest: men was hier vroeger wel vier maal zo tolerant geweest als in roomse landen! De kerkeraad vond het niet eerlijk van de katholieken, schreef ze, om zo gauw ze in het stadsbestuur zaten hun macht ten koste van de hervormden te gebruiken. De onrechtvaardigheid van het voorstel werd breed uitgemeten, ondersteund door tal van argumenten.

Twee daarvan zijn de moeite van het vermelden zeker waard.

Op de eerste plaats het argument dat de katholieken al sinds jaar en dag hun voorgangers en kerkbedienden zelf betaalden, maar dat dit bij de hervormden niet zomaar ineens zou lukken. Hier stak natuurlijk veel waars in. De achteruitgang van het hervormde kerkgenootschap te Bergen op Zoom in de periode 1795-1814 hing nauw samen met het niet meer op kunnen houden van de stand van vóór 1795.

Het tweede punt uit de brief van de kerkeraad dat aandacht verdient, is de opmerking dat de katholieken het ook niet prettig zouden vinden wanneer hervormden in het stadsbestuur zeggenschap zouden hebben in het bestuur van de katholieke gemeente. Het omgekeerde was sinds de komst van katholieken in het stadsbestuur van Bergen op Zoom in februari 1795 wél het geval ⁹).

De municipaliteit toonde voor dit laatste begrip te hebben en een voorstel van de zijde van de hervormde leden om de verhouding tussen stadsbestuur en het hervormde kerkgenootschap te wijzigen, werd aangenomen. Besloten werd om de administratie en het bestuur over de Grote Kerk - tot dan toe van stadswege verzorgd - geheel over te laten aan hervormde personen. Hiertoe zouden twee municipaliteitsleden van deze gezindte gaan samenwerken met twee geloofsgenoten die door hun mannelijke medelidmaten voor de duur

⁹ AHG 5, 4 januari 1796.

van één jaar, onder toezicht van de kerkeraad zouden worden gekozen ¹⁰).

Bijna drie weken later, op 17 februari 1796, kwamen de vier kerkmeesters die het zogeheten ‘Domesticq Kerkbestuur’ gingen vormen, voor het eerst bijeen ¹¹).

In tegenstelling tot de katholieke gemeente had het hervormde kerkgenootschap te Bergen op Zoom nu niet één, maar twee besturen: de kerkeraad die de geestelijke belangen van de lidmaten behartigde en het kerkbestuur dat de zorg voor het kerkgebouw en de financiën op zich nam.

Omdat deze zorg eertijds bij het stadsbestuur had gelegen, kunnen we de instelling van een hervormd kerkbestuur te Bergen op Zoom beschouwen als een eerste aanzet tot de scheiding van kerk en staat (staat als wereldlijke overheid in het algemeen) in deze plaats. Enkele maanden later, in augustus 1796, maakte de nationale vergadering officieel een eind aan de bevoorrechting van de hervormde kerk door haar ‘heersende’ positie in het openbare leven op te heffen. Elke kerkelijke gemeente zou haar eigen financiën moeten verzorgen en na drie jaar zou de betaling van de salarissen van de hervormde predikanten door de staat worden stopgezet ¹²).

Als gevolg van deze scheiding van kerk en staat besloot de hervormde kerkeraad in december 1796 om de benoeming van ouderlingen en diakenen - uit door de kerkeraad opgestelde dubbeltallen - niet langer door de municipaliteit, maar voortaan door de mannelijke lidmaten te laten doen ¹³).

¹⁰ Ibidem, 31 januari 1796.

¹¹ AHG 233, p. 1.

¹² Gerlof D. Homan, Nederland in de Napoleontische tijd 1795-1815 (Haarlem, 1978) 14. II. AHG 5, 10 december 1796.

¹³ AHG 5, 10 december 1796.

Hiermee kwam een eind aan de directe invloed die het stadsbestuur van Bergen op Zoom al eeuwenlang op het bestuur van de hervormde gemeente van de stad had. Slechts door oude voorrechten en door subsidies uit de stadskas was de hervormde gemeente - mét haar liefdadige instellingen en haar personeel - nog afhankelijk van de stedelijke regering. Overigens in strijd met de geest van het decreet inzake de scheiding van kerk en staat.

Had de hervormde kerkeraad met welgevallen gezien dat haar verplichtingen ten opzichte van de bestuurders van de stad waren beëindigd, nu zou blijken dat ook de opeenvolgende municipaliteiten en gemeentebesturen graag van hun verplichtingen ten opzichte van de hervormde gemeente af wilden. Maar dát vonden de bestuurders van die hervormde gemeente niet zo geslaagd.

DE UITBETALING VAN DE HERVORMDE PREDIKANTEN EN KERKBEDIENDEN

Een van de eerste verplichtingen jegens de hervormde gemeente waarvan de Bergse municipaliteitsleden na de omwenteling van 1795 af wilden, was die van de betaling van de hervormde kerkbedienden. De stad betaalde namelijk mee aan de salarissen van vijf van de zes kerkbedienden die de hervormde gemeente in dienst had: de zes functionarissen, die gezamenlijk 980 gulden aan traktementen ontvingen, kregen daarvan maar liefst 401 gulden uit de stadskas en slechts 60 gulden uit de kas van de hervormde gemeente. De resterende gelden werden uitbetaald door de rentmeester der geestelijke goederen, die het beheer had over de na de hervorming ten behoeve van de hervormde kerk geconfisceerde katholieke kerkelijke bezittingen.

Toen in december 1795 van katholieke zijde was voorgesteld om de uitbetaling van de hervormde kerkbedienden stop te zetten, had de uit hervormden bestaande meerderheid van de municipaliteit evenwel besloten om niet over één nacht ijs te gaan. De afschaffing van de betaling van de traktementen was met de meeste andere punten in beraad gehouden totdat de hervormde kerkeraad er op zou hebben gereageerd ¹⁴).

Natuurlijk vond de kerkeraad het 'eene schreeuwende onrechtvaardigheid' om de ontvangers van de stadstraktementen van een deel van hun inkomsten te beroven. Bovendien werd in de reactie op het voorstel verwezen naar een advies van het comité van

¹⁴ SA, voorl. nr. 125, p. 391-393; SA, voorl. nr. 856.17, 6 november 1805.

algemeen welzijn aan de representanten van Holland, om de in functie zijnde predikanten levenslang hun salaris te blijven uitbetalen ¹⁵). Wat de bezoldiging van de predikanten betreft, dit vormde een nationaal probleem en het lag dus voor de hand dat de hoogste instanties in den lande zich er mee bezig zouden houden. Om uiteenlopende redenen werd in de opeenvolgende staatsregelingen de voorlopige uitbetaling van de salarissen van de hervormde predikanten steeds opgenomen. Enerzijds was dit niet meer dan rechtvaardig na de nationalisatie van de bezittingen en fondsen waaruit de hervormde predikanten tot dan toe waren onderhouden, anderzijds zou het onbillijk zijn geweest de voorgangers van de voormalige heersende kerk massaal in de armoede te storten. De hervormde gemeentes kenden namelijk niet het systeem van directe financiële bijdragen van de lidmaten zoals dat bij andere kerkgenootschappen gebruikelijk was ¹⁶). Zodoende willigde het Bergse gemeentebestuur nog in 1804 het verzoek in van een van de hervormde predikanten om - in overeenstemming met een in 1793 door de magistraat gedane belofte - voortaan uit de stadskas betaald te mogen worden ¹⁷). Met de invoering per 1 januari 1810 van de verplichting dat elk kerkgenootschap in de eigen inkomsten zou moeten voorzien, verviel echter het onderhoud van de predikanten door de burgerlijke overheden ¹⁸). Toen een van de drie Bergse predikanten enkele maanden later naar een andere standplaats vertrok, werd dan ook besloten om zijn verplichtingen over de twee anderen te verdelen en

¹⁵ AHG 5, 4 januari 1796.

¹⁶ H. Brugmans, Van republiek tot koninkrijk. Geschiedenis der Nederlanden van 1795-1815 (Amsterdam, s.a.) 161-166.

¹⁷ SA, voorl. nr. 136. p. 178-183.

¹⁸ AHG 234, 28 december 1809.

geen nieuwe predikant meer te beroepen. De fondsen daarvoor ontbraken ¹⁹).

Stond de betaling van de salarissen van de hervormde predikanten op nationaal niveau dus volop in discussie, de bezoldiging van de hervormde kerkbedienden stond dat niet. Het waren dan ook deze traktementen waaraan de municipaliteit ging trekken. Het rond de jaarwisseling van 1795/1796 van katholieke zijde gedane voorstel tot intrekking van de stadstraktementen van de hervormde kerkbedienden leek zonder resultaat te zijn gebleven. Maar ruim een jaar later kwam de zaak toch weer aan de oppervlakte door acties van het kerkbestuur van de hervormde gemeente.

Eind april 1797 bleek namelijk dat zowel de gardiaan als de organist en de orgeltrapper al meer dan een jaar geen salaris uit de stadskas hadden ontvangen. De municipaliteit had hen dat nog steeds niet uitbetaald. Twee leden van het kerkbestuur van de hervormde gemeente vervoegden zich daarop bij de president van de municipaliteit, hun medelidmaat Willem Huart en legden hem de zaak voor ²⁰).

Zijn belofte om er z'n best voor te zullen doen en de opmerking dat de drie kerkbedienden maar langs moesten komen met hun rekeningen, bleken echter niet veel voor te stellen. Enkele dagen later werden de rekeningen van gardiaan, organist en orgeltrapper onbetaald teruggezonden. Daar er nog niets bekend was van een beslissing hierover van de municipaliteit, besloot het kerkbestuur om dat college dan maar eens een brief over de gang van zaken te sturen. Op 15 mei werd deze brief aan een municipale commissie gegeven, die er rapport over zou uitbrengen ²¹).

¹⁹ AHG 6, p. 81-83.

²⁰ AHG 233, p. 66-68.

²¹ Ibidem, p. 69-71; SA, voorl. nr. 128, p. 211.

Al te snel werkte deze commissie niet: eind juli bracht ze pas verslag uit aan de andere leden van de municipaliteit. De commissie bracht naar voren dat het overlijden van de Waalse predikant en van de hervormde organist in 1795 reden was geweest om de betaling van respectievelijk een toelage van 10 gulden en een traktement stop te zetten. De nieuwe organist was niet zoals vóór 1795 door het stadsbestuur, maar door het hervormde kerkbestuur aangesteld, terwijl de betrekking van stadsorganist bij resolutie zou zijn opgeheven.

De commissie beschouwde het bovendien als een onrechtvaardigheid om uit de stadskas - waaraan ook katholieken (!) bijdroegen - een organist te betalen die uitsluitend ten dienste van de hervormde gemeente zou staan. Welk argument ook voor het niet-betalen van gardiaan en orgeltrapper werd aangevoerd. De bezoldiging van de derde predikant van stadswege lag anders volgens de commissie, omdat die indertijd door de magistraat en brede raad was benoemd en werd betaald uit een speciaal daarvoor bestemd fonds. Uitdrukkelijk werd er in het rapport op gewezen, dat de besluiten van de nationale vergadering wel van kracht waren voor de betaling van de predikanten, maar geen betrekking hadden op die van de kerkbedienden. Bovendien werd de nationale vergadering het recht ontzegd om te beschikken over de kassen van afzonderlijke steden of dorpen. De municipaliteit besloot conform het rapport ²²).

De hele kwestie werd hierna zo verwarrend en duister, dat de frauduleuze handelingen die de tijdgenoten in deze zaak meenden te bespeuren, zeker niet uitgesloten mogen worden. De municipaliteit bracht namelijk het hervormde kerkbestuur per brief op de hoogte van de afwijzing van de verzoeken om betaling van organist, orgeltrapper

²² Ibidem, p. 292-295.

en gardiaan. Een en ander onder verwijzing naar een resolutie van 10 december 1795. Aanvankelijk lukte het de leden van het hervormde kerkbestuur niet eens om een afschrift van de bewuste resolutie te krijgen en deden enkele vooraanstaande municipaliteitsleden alsof ze van geen brief aan het hervormde kerkbestuur afwisten. Op zich al genoeg om bij de leden van dat kerkbestuur argwaan te wekken ²³). Twee weken later, op 28 augustus 1797, ontvingen zij dan eindelijk afschriften van twee resoluties, respectievelijk gedateerd op 19 december 1795 en 31 maart 1797. Het eerste afschrift maakte melding van het vierde en vijfde punt van de resolutie, namelijk de besluiten van de municipaliteit niet langer (mee) te betalen voor de posten van Waals predikant en hervormd organist, daar beiden kort tevoren waren overleden. Het tweede afschrift bevatte een besluit om de orgeltrapper en gardiaan over het lopende jaar nog te betalen ²⁴). Wat wilde nu echter het geval? Een van de leden van het hervormde kerkbestuur had zelf óók de hand weten te leggen op een afschrift van de resolutie van 19 december 1795. En dat maakte in het geheel geen melding van een vierde en vijfde punt! Na het derde punt ²⁵) stond slechts vermeld dat de overige punten van het katholieke voorstel later zouden worden behandeld.

Geen wonder dat de leden van het hervormde kerkbestuur het zaakje niet vertrouwden, temeer daar het 2½ maand geduurd had eer hun verzoek werd afgewezen. En wat te denken van het feit dat tien hervormde municipalen op 22 december 1795 hun kerkeraad inlichtten over de inhoud van het katholieke voorstel van 17 december 1795 met het verzoek daarop binnen veertien dagen te reageren?

²³ AHG 233, p. 82-83.

²⁴ AHG 250, 19 december 1795 en 31 maart 1797.

²⁵ Zie pag. 13.

2. Preekstoel uit de Grote Kerk, ca. 1750. Foto 1970. Deze preekstoel ging verloren bij de brand van 1972. [RCE 133-098](#)

Dat zou toch niet nodig zijn geweest wanneer men er drie dagen daarvoor al een besluit over zou hebben genomen? En dan kwam er ook nog eens bij dat de nieuwe organist al van 20 van de 22 municipalen de toezegging had gekregen dat hij - omdat hij al geruime

tijd ten bate van de weduwe van de vorige organist speelde - benoemd zou worden.

Alles bij elkaar kregen de leden van het hervormde kerkbestuur eind augustus 1797 sterk de indruk (die in de notulen werd opgetekend) dat de punten 4 en 5 van de resolutie van 19 december 1795 vals waren ²⁶).

Wanneer we het resolutieboek van de municipaliteit er op naslaan, dan zien we dat de oorspronkelijke resolutie van 19 december 1795 slechts drie punten bevat, die meteen gevolgd worden door de zin betreffende het in beraad houden van de overige punten van het voorstel van de katholieke municipalen. In de marge echter, er kennelijk pas later bijgeschreven, staan de twee bewuste punten over het stopzetten van de betalingen aan de Waalse predikant en de hervormde organist ²⁷). Het wantrouwen van de leden van het hervormde kerkbestuur was blijkbaar gegrond.

De hervormde kerkmeeesters wendden zich daarop tot de representanten van Bataafs-Brabant om tussenkomst in deze onverkwikkelijke zaak, nog eens gesterkt in hun woede, toen zij de volgende dag vernamen wat de gardiaan en orgeltrapper was overkomen. Die zouden immers volgens het toegezonden afschrift van de resolutie van 31 maart 1797 nog een jaar traktement van stadswege ontvangen.

Toen de twee kerkbedienden zich evenwel bij het comité van financiën vervoegden om uitbetaald te worden, werd hen te verstaan gegeven dat het afschrift verkeerd gedateerd was: de resolutie was van 31 maart 1796 en over 1797 werden de traktementen niet meer uit de stadskas betaald ²⁸). Dit was de druppel die de emmer deed overlopen

²⁶ AHG 233, p. 85-92.

²⁷ SA, voorl. nr. 125, p. 391-393.

²⁸ AHG 233, p. 92-93.

en enige tijd later dienden de hervormde kerkmeesters door middel van een procureur in Den Bosch een verzoekschrift in bij de representanten van Bataafs-Brabant. Behalve de afschildering van de gang van zaken sinds 1795 en met nadruk op de vreemde manier van dateren die op het stadhuis gebruikelijk leek te zijn, besteedden de rekwestranten (het loonde dat een van hen, mr. Laurentius de Geep, advocaat van beroep was) ruime aandacht aan de manier waarop de organist indertijd was aangesteld. Op 27 december 1795, toen het hervormde kerkbestuur de nieuwe organist benoemde, hadden er twee personen zitting in het kerkbestuur gehad namens de municipaliteit, ja, de aanstelling gebeurde zelfs op voorstel van een van hen! Men had dan toch mogen verwachten dat zij wisten hoe de vork in de steel zat. Maar noch de twee bewuste municipaliteitsleden, noch de rest van de municipaliteit had een reactie gegeven waaruit het bestaan van punt 5 van de resolutie van 19 december 1795 kon blijken ²⁹⁾.

De hervormde kerkmeesters begrepen dat men de organist, orgel-trapper en gardiaan niet langer op hun geld kon laten wachten en daarom besloten zij de gedupeerde kerkbedienden de helft van de nog te ontvangen bedragen uit de kas van de hervormde gemeente voor te schieten ³⁰⁾. 29 december 1797 informeerde het hervormde kerkbestuur bij de Bossche procureur of de representanten nog gereageerd hadden op het verzoekschrift; twee weken later ontving men alle stukken terug. De representanten beschouwden de zaak als een aangelegenheid waarin zij zich niet mochten mengen en wensten de municipaliteit dus niet te dwingen om de kerkbedienden uit te betalen ³¹⁾.

²⁹ Ibidem, fol. 94-97vo.

³⁰ Ibidem, fol. 101 - 101vo.

³¹ Ibidem, p. 102-103.

De enige mogelijkheid die men nog had, was in beroep gaan bij het hof van justitie in Den Bosch, maar toen kerkmeester De Geep daar zijn licht ging opsteken, ontdekte hij dat het verstandiger zou zijn de zaak maar te laten rusten. Waartoe dan ook in februari 1798 door het hervormde kerkbestuur werd besloten ³²).

Omstreeks dezelfde tijd werden ook de betalingen aan de hervormde voorlezer (tevens voorzanger) stopgezet, maar hiervoor kwam het kerkbestuur niet eens meer in het geweer. Toen in november 1800 's mans achterstallige traktement - twee en een half jaarsalaris à 100 gulden van de 'Geestelijke Comptoiren' (beheerd door de rentmeester der geestelijke goederen) en drie jaarsalarissen à 50 gulden van de stad - was opgelopen tot 400 gulden, besloten de kerkmeesters om de voorlezer maar schadeloos te stellen en voortaan zelf te gaan betalen. Met de mogelijkheid dat hij ooit weer uit dezelfde kassen zou worden betaald hield men echter rekening ³³). Die hoop gaf men enkele maanden later toch maar op; in februari 1801 besloten de leden van kerkbestuur, kerkeraad en diaconie de gemeenteleden voortaan om vrijwillige bijdragen te gaan vragen. Dit werd noodzakelijk, omdat de in de staatsregeling van 1798 genoemde termijn van drie jaar waarin de salariëring van hervormde kerkelijke ambtsdragers nog door de overheden zou gebeuren, op 23 april 1801 verstreken zou zijn ³⁴). Hiermee waren zij de makers van de in november 1801 'aangenomen' staatsregeling voor, die meenden dat de financiële onafhankelijkheid van de kerkgenootschappen gewaarborgd zou zijn, wanneer alle burgers verplicht werden om lidmaat van een kerkgenootschap te zijn en daaraan een bijdrage te leveren. De constitutiemakers begrepen echter dat niet alle hervormde gemeentes in de afgelopen drie jaar die

³² Ibidem, p. 110-111.

³³ Ibidem, p. 147-149.

³⁴ Ibidem, p. 150-162.

onafhankelijkheid hadden kunnen verwerven. Daarom werd in het staatsstuk bepaald dat de salariëring van hervormde predikanten en kerkbedienden zoals vanouds zou blijven plaatsvinden, totdat het verplichte lidmaatschap en de verplichte bijdrage zouden zijn verwezenlijkt ³⁵).

Naar aanleiding van dit besluit tot steun aan het hervormde kerkgenootschap, dat in maart 1802 in de kranten werd geadverteerd, kregen de leden van het hervormde kerkgenootschap te Bergen op Zoom nieuwe hoop dat de kerkbedienden weer uit de stadskas betaald zouden worden. Daartoe werd dezelfde maand nog een verzoek bij de gemeenteraad ingediend ³⁶). Een commissie uit dit college wendde zich toen tot de raad van binnenlandse zaken in Den Haag om te vragen of de stad inderdaad verplicht was om de hervormde ziekenbezoeker (die kennelijk ook onbetaald was gebleven), organist, orgeltrapper, gardiaan en voorlezer te betalen. Die verplichting bleek wel degelijk te bestaan en wel vanaf de aanneming van de staatsregeling, reden waarom de raad van Bergen op Zoom besloot om de betaling van de hervormde kerkbedienden dan maar weer te hervatten ³⁷).

Toen in 1804 de gardiaan van de hervormde gemeente overleed en het kerkbestuur een nieuwe aanstelde, begonnen de moeilijkheden over de uitbetaling van deze kerkbediende weer van voor af aan. De hervormde kerkmeesters verzochten de raad van Bergen op Zoom om de gardiaan evenals zijn voorganger 50 gulden per jaar te betalen uit de stadskas. Dit verzoek werd, echter zonder opgave van redenen afgewezen ³⁸). Hierover zeer verbolgen wendde het kerkbestuur zich tot het staatsbewind met het verzoek om de gemeenteraad van

³⁵ Brugmans, Van republiek tot koninkrijk, 164.

³⁶ SA, voorl. nr. 856.18, 1802.

³⁷ AHG 234, p. 23 en 90.

³⁸ Ibidem, p. 84-87.

Bergen op Zoom te gelasten het besluit van februari 1802 uit te voeren en de gardiaan uit te betalen ³⁹). Het staatsbewind stelde het rekest in handen van de raad van binnenlandse zaken, die het in februari 1805 voor commentaar doorstuurde naar de gemeenteraad van Bergen op Zoom ⁴⁰). De raad benoemde op haar beurt weer een commissie, bestaande uit een hervormd lid en twee katholieke leden, die de zaak echter op z'n beloop liet. Op 14 oktober eisten de gedeputeerde staten dan ook zo spoedig mogelijk bericht hoe het nu eigenlijk zat met het hervormde rekest ⁴¹).

De gemeenteraad antwoordde hierop dat de kwestie van de uitbetaling der kerkbedienden een zuiver huishoudelijke aangelegenheid was: daar het de stadsfinanciën betrof, ging het uitsluitend de gemeenteraad aan. Dat men de hervormde kerkbedienden in 1802 weer was gaan betalen, werd geweten aan een foutieve interpretatie van de publicatie van februari 1802. Men had indertijd niet begrepen dat het slechts de kantoren der geestelijke goederen waren die de predikanten moesten salariëren en dat de kerkbedienden buiten de regeling vielen. Bovendien zou de Bergse stadskas de betaling van de kerk bedienden niet langer toelaten: had de stad er financieel beter voor gestaan, dan had men graag alle kerkgenootschappen naar evenredigheid willen subsidiëren, aldus de raad ⁴²).

Nog afgezien van dit enigszins hypocriet aandoende verlangen tot ondersteuning van alle gezindten, komt de opmerking over het verkeerd interpreteren van het besluit van het staatsbewind van februari 1802 vreemd over. Artikel 14 van de staatsregeling van 1801

³⁹ Ibidem, p. 88-91.

⁴⁰ SA, voorl. nr. 137, p. 40-41.

⁴¹ Ibidem, p. 297.

⁴² Ibidem, p. 322-328.

maakte namelijk niet alleen melding van de verplichting om hoogleraren en predikanten van de voormalige heersende kerk te betalen, maar ook van die verplichting ten opzichte van kerkelijke bedienden. De gemeenteraad had er echter wel op kunnen wijzen, dat slechts degenen die bij de aanneming van de staatsregeling in dienst waren, recht hadden op betaling uit de openbare kassen ⁴³). Maar inmiddels dreigde de hervormde gemeente niet alleen de betaling van het voorheen door de stad betaalde gedeelte van het gardiaansloon op zich te moeten nemen (want van nu af draaide het kerkbestuur behalve voor het loon van de voorlezer ook voor dat van de gardiaan op) ⁴⁴), ook de salarissen van de predikanten en van de overige kerkbedienden kwamen op de tocht te staan. Tegelijk met de invoering van algemene belastingen wilde de regering ook de fondsen waaruit de hervormde kerkelijke beambten betaald werden, reorganiseren. Tevens wilde men een einde maken aan de onrechtvaardigheid in de betaling van de geestelijkheid van de verschillende gezindtes. Daarom werd van hogerhand een onderzoek ingesteld naar de situaties in de verschillende steden en dorpen. Wanneer we de opgaven bezien die de Nederduits- en Waals-hervormde gemeentes van Bergen op Zoom daartoe aan de gedeputeerde staten deden, dan kon men ook voor deze stad spreken van een onrechtvaardige situatie. Ten tijde van de opgaven, november 1805, waren er 1693 Nederduits-hervormden in de stad, waarvan er zo'n 700 ook lidmaat waren. Hun gemeente had echter drie predikanten en zes kerkbedienden in dienst, die alle negen bezoldigd werden: buiten de emolumenten ontvingen zij samen ruim 3690 gulden. Daarvan werd meer dan 2529 gulden via de geestelijke

⁴³ Brugmans, Van republiek tot koninkrijk, 164.

⁴⁴ SA, voorl. nr. 140, p. 143-145.

kantoren betaald, terwijl de stad goed was voor 1051 gulden. De Nederduits-hervormde gemeente droeg zelf slechts 110 gulden bij aan de lonen ⁴⁵). Wat de 103 zielen (waaronder 47 lidmaten) tellende Waals-hervormde gemeente betreft, deze had een predikant en een voorganger (tevens koster en Frans kostschoolhouder) in dienst. De 1100 gulden die deze twee lieden aan traktement ontvingen - respectievelijk 900 en 200 gulden - werden geheel uitbetaald via de geestelijke kantoren ⁴⁶). Daartegenover stonden de ruim 4000 katholieken, de bijna 200 Lutheranen en de ongeveer 70 joden die de stad telde, die allen hun voorgangers en kerkbedienden zelf moesten bezoldigen.

Koning Lodewijk Napoleon, die in 1806 het roer van het schip van staat van raadspensionaris Schimmelpenninck overnam, mocht dan geen bijzonder vroom katholiek zijn, hij trok zich het lot van zijn geloofsgenoten toch aan. Hij wenste een einde te maken aan hun discriminatie in het koninkrijk Holland; de katholieken verwachtten dus niet voor niets veel van een katholiek vorst ⁴⁷). Een decreet dat Lodewijk op 2 augustus 1808 uitvaardigde, bepaalde dat alle godsdiensten gelijk waren voor de wet. De voorgangers van alle kerkgenootschappen zouden daarom een gelijk salaris ontvangen als de predikanten van de hervormde kerk, die het hunne behielden ⁴⁸). Die gelijkstelling bleek in de praktijk maar moeilijk te verwezenlijken: in het voorjaar van 1809 klaagden de katholieke kerkbesturen van negen Westbrabantse plaatsen bij de koning over de bevoordeling van de hervormden. Er werd toen onder andere gevraagd om dezelfde

⁴⁵ SA, voorl. nr. 856.17, 6 november 1805.

⁴⁶ SA, voorl. nr. 137, p. 348-350.

⁴⁷ Homan, Napoleontische tijd, 70 en 90.

⁴⁸ Brugmans, Van republiek tot koninkrijk, 165.

salarissen, emolumenten en pensioenen voor de katholieke als voor de hervormde geestelijken ⁴⁹).

In december 1809 kregen de hervormde kerkmeesters van de landdrost van Brabant te horen, dat de burgemeesters vanaf 1 januari 1810 geen betalingen meer uit de openbare kassen zouden mogen doen ten behoeve van predikanten of kerkelijke bedienden. Ook het onderhoud en beheer en de inkomsten van de kerken zouden vanaf die datum aan de kerkgenootschappen zélf moeten worden overgelaten. De kerkmeesters, die hierin een definitief besluit ingevolge het koninklijk decreet van 2 augustus 1808 zagen, konden niets anders doen dan zich hier bij neerleggen ⁵⁰). Nog geen maand later werd het zuidelijke deel van het koninkrijk Holland door Napoleon bij het Franse keizerrijk gevoegd. Enkele maanden daarna maakte de keizer in een decreet zijn wrevel kenbaar over het feit dat in dit pas verworven deel van zijn rijk de katholieken weliswaar de meerderheid vormden onder de bevolking, maar dat zij toch sterk achtergesteld werden bij de hervormden. Daarbij merkte hij onder meer op, dat slechts de voorgangers van de hervormden door de staat betaald werden. (38). In Bergen op Zoom was dit toen al niet meer het geval; we zagen reeds, dat toen in mei 1810 een van de drie hervormde predikanten naar elders vertrok, het wegens gebrek aan fondsen niet eens mogelijk was om in diens plaats een nieuwe te beroepen. Overigens niet zó'n ramp, want de toeloop in de hervormde kerk werd in deze tijd ook steeds minder⁵¹).

⁴⁹ APMH 141, 'Aan Spraak aan Zijne Majestijd den Koning van Holland'.

⁵⁰ AHG 234, 28 december 1809.

⁵¹ AHG 6, p. 81-83.

3. Detail van een communiebank, afkomstig uit de schuilkerk aan de Korenmarkt. Deze vroeg achttiende-eeuwse Vlaamse communiebank werd in 1797 gekocht uit de geveilde inventaris van het Antwerpse Minderbroedersklooster. Kerk van de H. Maagd Maria ten Hemelopneming, Bergen op Zoom.

[WBA RKGR037](#)

ONRUST IN DE ARMEN- EN WEZENZORG

De onenigheid over de uitbetaling van de hervormde kerkbedienden was er een tussen het hervormde kerkbestuur en de stedelijke overheid. Desondanks liet het de katholieke gemeenschap natuurlijk niet koud wie van de twee als overwinnaar uit de strijd tevoorschijn zou komen. Uit de bronnen kunnen we wel opmaken dat de betaling van hervormde kerkbedienden uit de stadskas bij veel katholieken scheve ogen gaf. Maar ondanks deze jaloezie hadden de katholieke kerk- en armbesturen - spreekbuizen van hun parochie - geen rechtstreekse bemoeienis met de genoemde kwestie.

Bij het nu te behandelen geschil lag dat anders, want de armen- en wezenzorg te Bergen op Zoom was aan het einde van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw een aangelegenheid van alle in de stad aanwezige kerkgenootschappen. Het stadsbestuur was er slechts in zoverre bij betrokken, dat het enkele stedelijke inkomsten en belastingopbrengsten afstond aan tehuizen en armenkassen en deze van tijd tot tijd subsidies gaf. Vóór de omwenteling van 1795 was die steun slechts de hervormden ten goede gekomen, maar vanaf 1795 moesten de voorrechten steeds meer met tehuizen en armenkassen van andere gezindtes worden gedeeld.

Het betreft hier overigens een proces dat al veel langer aan de gang was dan 1795. In de tweede helft van de achttiende eeuw had de magistraat van Bergen op Zoom - mede op aandrang van de Staten-Generaal - ten behoeve van de katholieke armenkas enkele

beperkende regels opgeheven ⁵²⁾). Deze lijn zette zich na de komst van de Fransen voort, maar dan wel in versneld tempo. We zagen dat eind 1795 op voorstel van de katholieke municipaliteitsleden werd besloten om de inhoud van de armenbussen en de opbrengsten van volksvermaken tussen de katholieke en hervormde armen te verdelen. Ook mochten de katholieke armmeesters voortaan elke zondag langs de huizen van geloofsgenoten gaan om te collecteren, zoals hun hervormde collega's dat al sinds jaar en dag deden ⁵³⁾). Hiermee waren de katholieke armmeesters echter niet tevreden, want er waren op het gebied van de armen- en wezenzorg nog talrijke ongelijkheden tussen hervormden en andersdenkenden. Door de economische achteruitgang aan het einde van de achttiende eeuw verslechterde de positie van de liefdadige instellingen in steeds hoger tempo en de besturen van die instellingen deden dan ook alle mogelijke moeite om aan inkomsten te komen of deze te behouden. Het was dus niet meer dan logisch dat de katholieke armmeesters de nog bestaande financiële ongelijkheid op het gebied van de armen- en wezenzorg wensten te zien opgeheven, maar dat de hervormde ouderlingen en diakenen die beslist wilden handhaven.

Over het algemeen steunde de stedelijke overheid van Bergen op Zoom de katholieken bij dat streven naar financiële gelijkstelling met de hervormden. Bijvoorbeeld in 1797 door de representanten van Bataafs-Brabant te verzoeken om het katholieke armhuis net als het stadswees- en armkinderhuis vrij te stellen van 's lands imposten. Welke vrijstelling overigens als vanzelfsprekend werd verleend ⁵⁴⁾).

⁵² W. Donker, 'De kerkelijke verhoudingen te Bergen op Zoom van de zestiende tot en met de achttiende eeuw' in: W .A. van Ham e.a., ed., *Studies uit Bergen op Zoom*, II (Bergen op Zoom, 1977) 99-103.

⁵³ Zie pag. 13.

⁵⁴ SA, voorl. nr. 128, p. 243-246.

Maar ook in zaken waarbij meer tegenstand was te verwachten, werden de katholieke armmeesters door het stadsbestuur geholpen, zoals in 1808 in een geschil met de hervormde momboiren (regenten) van het stadswees- en armkinderhuis. Het dient echter vermeld te worden dat deze belangrijke controverse in de tweede helft van de periode 1795-1814 speelde, toen het stadsbestuur overwegend uit katholieken bestond. Maar hierover later.

De staat van de armenkassen of diaconieën der verschillende gezindtes was in de jaren na 1795 slecht en werd steeds erbarmelijker. Nu was dat natuurlijk niet alleen het geval in Bergen op Zoom, maar in het gehele land. De tijdgenoten klaagden niet voor niets over de onrustbarende toename van het pauperisme en zochten niet zonder redenen naar oplossingen voor dit probleem ⁵⁵). De diakenen van de hervormde gemeente te Bergen op Zoom maakten vele malen melding van de slechte staat van de diaconiekas en zagen zich elke paar jaar genoodzaakt om bij de stad uitstaande kapitalen terug te vragen teneinde de arme lidmaten te kunnen blijven ondersteunen ⁵⁶). Van de andere kant hadden de hervormden nog het voordeel dat zij hun wezen (met of zonder eigen vermogen) niet uit de diaconiekas hoefden te onderhouden: daartoe diende het stadswees- en armkinderhuis. Dit tehuis had eigen ruime fondsen en inkomsten, zoals een kapitaal van ruim 82.000 gulden en een vast inkomen van bijna 3000 gulden per jaar en verder nog allerlei inkomsten uit begrafenissen, strijkgelden bij verkopen en verdiensten van de kinderen. Bovendien ontving het tehuis jaarlijks ongeveer 4000 gulden

⁵⁵ L.G.J. Verberne, Het sociale en economische motief in de Bataafse tijd (Tilburg, 1947) 16-17.

⁵⁶ AHG 5, p. 75-76.

uit de stadskas. Van deze bepaald niet geringe inkomsten werden in 1806 slechts 24 wezen en behoeftige kinderen onderhouden ⁵⁷).

De katholieke armmeesters moesten evenwel én de behoeftige geloofsgenoten bedelen én voor de wezen én voor de arme bejaarden van hun parochie zorgen. Wegens gebrek aan financiële middelen had men de katholieke wezen en bejaarden maar allemaal bij elkaar ondergebracht; opvoedkundig scheen dit bovendien een gunstig effect te hebben. In 1806 woonden er in het katholieke armhuis 20 wezen en 6 bejaarden. Bijna de gehele katholieke armenzorg dreef op de collectes die met de regelmaat van de klok daarvoor werden gehouden. Ook hadden de katholieke armmeesters de beschikking over ‘eenige geringe Inkomsten’ uit kapitalen en over een aanzienlijk aantal huisjes waarin de armen konden worden ondergebracht ⁵⁸).

Een opgave van 1807 van de raad van Bergen op Zoom aan de landdrost van Brabant over de bedeling in de stad, laat zien hoeveel personen ten laste kwamen van de verschillende armenfondsen. Elk kerkgenootschap zorgde voor de eigen armen aan de hand van twee criteria: ‘na ouderdom en gesteldheid der Kassen’. Kwam de bodem van de geldkist in zicht, dan werd er strenger geselecteerd wie wel en wie niet voor ondersteuning in aanmerking zouden komen. De opgave van 1807 maakte melding van 5605 inwoners van Bergen op Zoom, maar niet van de grootte van de aanwezige gezindtes. Die numerieke kerkelijke verhoudingen zijn wel bekend voor 1809; we zullen maar aannemen dat die verhoudingen in 1807 procentueel ongeveer dezelfde waren. Volgens deze fictieve berekening zouden er dan 3839 katholieken, 1532 Waals- en Nederduits-hervormden, 168 Lutheranen en 66 joden in Bergen op Zoom hebben gewoond. Onder de 5605

⁵⁷ SA, voorl. nr. 138, p. 334-339; SA, voorl. nr. 140, p. 143-145.

⁵⁸ Donker, ‘Kerkelijke verhoudingen’, 104; SA, voorl. nr. 138, p. 339-340.

inwoners werden er 461 als armen aangemerkt: 264 van hen kwamen ten laste van het katholieke armenfonds, 131 ten laste van de Nederduits-hervormde, 61 ten laste van de Lutherse en 5 ten laste van de Waalse diaconie ⁵⁹).

Dat betekende, dat bijna 7% van de katholieke Bergenaren werd bedeed, bijna 9% van de Nederduits- en Waals-hervormden en maar liefst 36% van de Lutheranen. Omdat naar 'gesteldheid der Kassen' werd ondersteund, geven deze percentages een beter beeld van de staat der respectieve armenfondsen, dan van de armoede onder de verschillende gezindtes. We mogen wel concluderen dat de druk op het katholieke fonds het grootst was, temeer daar hier ook de wezen uit moesten worden onderhouden. Dat meer dan een derde deel van de Lutherse gemeenschap te Bergen op Zoom bedeed werd (waarschijnlijk waren hier heel wat militairen van Duitse origine en hun families bij), wijst er op dat de diaconie van deze gemeente beschikte over ruime financiële middelen. De openbare collecte die twee Lutherse diakenen enkele jaren tevoren - ondanks het verbod van de raad van Bergen op Zoom - op touw hadden gezet en die hen in de gijzelkamer van het stadhuis deed belanden ⁶⁰), lijkt dan ook totaal overbodig te zijn geweest.

Problemen rond het stadswees- en armkinderhuis

In maart 1808 was het zó slecht gesteld met de katholieke armenkas, dat de daarvoor verantwoordelijke armmeesters zich tot de burgemeester en wethouders moesten wenden om hulp. Zij gaven te kennen dat de armoede van de katholieke ingezetenen van Bergen op Zoom met de dag vermeerderde, waardoor het voor hen niet langer mogelijk was om binnen hun parochie zowel de armen te bedelen als

⁵⁹ SA, voorl. nr. 140, p. 304-305.

⁶⁰ SA, voorl. nr. 134, p. 379-380.

de wezen te onderhouden. De armmeesters droegen daarom twee oplossingen aan. Het liefst zouden zij zien dat (in afwachting van een landelijke regeling op het gebied van de armen- en wezenzorg, waaraan koning Lodewijk Napoleon werkte) de fondsen van het stadswees- en armkinderhuis gesplitst zouden worden. Het katholieke armhuis, de plaats waar de katholieke weeskinderen verzorgd werden, zou dan het ene deel van de fondsen moeten krijgen, terwijl het stadswees- en armkinderhuis het andere deel zou houden.

Wanneer deze splitsing van fondsen niet mogelijk zou zijn, dan wensten de katholieke armmeesters hun wezen in het stadswees- en armkinderhuis onder te brengen. Dat was hen al sinds 1761 toegestaan, maar uitsluitend op voorwaarde dat de wezen dan in de hervormde religie zouden worden opgevoed. Anno 1808 kon men deze voorwaarde naar de mening van de katholieke armmeesters niet meer handhaven: wezen van katholieke afkomst zouden na plaatsing in het stadswees- en armkinderhuis onder leiding van geloofsgenoten moeten blijven. Bovendien wensten de armmeesters dat zij ten behoeve van de aan hen toevertrouwde wezen zouden mogen meegenieten van inkomsten die nu slechts aan het stadswees- en armkinderhuis toevielen: in het bijzonder die uit begravenissen, strijkgeld bij verkopen en belasting op turf. Deze inkomsten waren aan dat tehuis toegewezen in de tijd dat de hervormde religie nog de heersende was, maar werden grotendeels betaald door de in meerderheid katholieke bevolking van de stad ⁶¹).

Een dergelijk verzoek was niets nieuws. Al in 1760 hadden de katholieke armmeesters geprobeerd om via de raad van state een deel van de inkomsten van het stadswees- en armkinderhuis in handen te

⁶¹ SA, voorl. nr. 142, p. 77-81.

krijgen. Dat was hen toen echter niet gelukt.⁶²⁾ In de jaren na 1795 gingen de katholieken er in talloze plaatsen in het land toe over om hun aandeel te eisen in publieke fondsen op het gebied van de armen- en wezenzorg; met het oog op de opvoeding van de wezen in een andere dan de hervormde religie streefden zij daarbij tevens naar een aandeel in het bestuur van de weeshuizen⁶³⁾. Blijkbaar leek in Bergen op Zoom het tij voor dergelijke pogingen pas in 1808 gunstig: toen waren dan ook zowel de burgemeester als drie van de vier wethouders van de stad katholiek. De eerste, Gerard Vermeulen, was zelfs thesaurier van het katholieke kerkbestuur, terwijl ook één van de wethouders, G.F. Mirou, hiervan lid was⁶⁴⁾. De vierde wethouder, Willem Huart, was evenwel van hervormden huize en had bovendien zitting in het momboirencollege van het stadswees- en armkinderhuis. Het was in handen van dit college dat het rekest van de katholieke armmeesters werd gesteld.

Na twee en een halve maand reageerden de momboiren van het stadswees- en armkinderhuis op het naar hun mening onduidelijke rekest: over welke fondsen ging het eigenlijk en waarom zouden de katholieken recht hebben op een deel daarvan? Daar het weeshuis volgens de momboiren slechts beschikte over fondsen die uitsluitend aan dit tehuis toebehoorden, zou alleen een rechterlijke uitspraak over het bezit van deze fondsen kunnen beslissen. Aan burgemeester en wethouders werd die bevoegdheid onzegd. Bovendien ontkenden de momboiren dat de katholieken ooit het recht zouden hebben verkregen om hun wezen in het stadswees- en armkinderhuis te plaatsen of er door te laten ondersteunen⁶⁵⁾. Blijkbaar wist het

⁶² Donker, 'Kerkelijke verhoudingen', 99-100.

⁶³ Van der Heijden, Dageraad, 181-187.

⁶⁴ APMH 101 en 195; SA, voorl. nr. 142, titelblad, 4 februari 1808.

⁶⁵ Ibidem, p. 168-174.

gemeentebestuur niet goed raad met dit antwoord, want de kwestie werd voorlopig maar ‘Gehouden in advis’, met als gevolg dat er begin augustus 1808 andermaal een kreet om hulp kwam van de katholieke armmeesters. Zij drongen er opnieuw op aan om ofwel de hen toevertrouwde wezen in het stadswees- en armkinderhuis te plaatsen, ofwel van stadswege in hun onderhoud te voorzien. Een snelle beslissing hierover was voor de armmeesters noodzakelijk, opdat zij bij een afwijzing van hun verzoek nog vóór het komende winterseizoen in hoger beroep zouden kunnen gaan. Het feit dat de hervormden de fondsen van het stadswees- en armkinderhuis gebruikten, maakte hen volgens de rekwestranten nog niet de bezitters daarvan: het ging tenslotte om het stadswees- en armkinderhuis. Het venijn zat bij dit verzoekschrift echter in de staart. Het eindigde met de opmerking dat wanneer de zaak de komende winter niet opgelost zou zijn, de armmeesters zich genoodzaakt zouden zien om de zorg voor de katholieke wezen aan de edelachtbare heren op te dragen ⁶⁶). Of het door dit dreigement kwam, of doordat het gemeentebestuur inzag dat de situatie geen uitstel kon lijden, op 12 augustus werd de knoop doorgehakt. In een vergadering van burgemeester en wethouders (waarbij de hervormde wethouder en momboir Willem Huart niet aanwezig was) werd besloten dat splitsing van de fondsen van het stadswees- en armkinderhuis niet mogelijk was. Deze instelling kon geen fondsen missen.

Daarom werd het de katholieke armmeesters toegestaan om de onder hun toezicht staande wezen in het stadswees- en armkinderhuis onder te brengen ⁶⁷). De momboiren van dit tehuis, op de hoogte gebracht van het besluit van het gemeentebestuur, richtten zich nu tot de

⁶⁶ Ibidem, p. 295-298.

⁶⁷ SA, voorl. nr. 143, p. 302-305.

koning om diens oordeel te vragen. Het gemeentebestuur werd vervolgens aangeschreven met het verzoek het genomen besluit niet ten uitvoer te brengen alvorens de mening van zijne majesteit bekend zou zijn. Hierop besloot ook het gemeentebestuur zich tot de koning te wenden ⁶⁸).

De gebeurtenissen die hierna te Bergen op Zoom plaatsvonden, zijn aan de ene kant triest en aan de andere kant ronduit lachwekkend te noemen: in elk geval kan niet gezegd worden dat het de betrokkenen aan gevoel voor dramatiek ontbrak. Op donderdag 29 september 1808 vonden de katholieke armmeesters dat de hele geschiedenis nu wel lang genoeg had geduurd en zij besloten daarom tot actie over te gaan. Alle tot dan toe door hen onderhouden wezen werden 's middags verzameld en in optocht naar het stadswees- en armkinderhuis gevoerd. Daar aangekomen werd hen de toegang tot het tehuis evenwel geweigerd, waarna de stoet naar het stadhuis trok. De armmeesters waren vastbesloten hun eerder geuite dreigement in daden om te zetten. Bij het stadhuis aangekomen, eisten zij dat er eindelijk maar eens komaf moest worden gemaakt met het op 12 augustus genomen besluit om de katholieke wezen in het stadswees- en armkinderhuis onder te brengen. Het gemeentebestuur capituleerde al snel voor de eis van de armmeesters: de aanwezigheid van een twintigtal wezen in het stadhuis lijkt hen allesbehalve aangenam te zijn geweest. De wethouders Berbiers en Mirou werd daarom opgedragen de kinderen maar naar het stadswees- en armkinderhuis te brengen. De momboiren werd gelast de wezen voorlopig op te nemen en te onderhouden ⁶⁹).

⁶⁸ Ibidem, p. 351-353.

⁶⁹ Ibidem, p. 364-365 en 397-400.

4a. De Geweldigstraet met op de achtergrond de Sint Margrietenkapel, 1932.
De poort op de foto gaf toegang tot het stadswees- en armkinderhuis. [WBA](#)
[SGEW013](#)

4b. De Sint Margrietenkapel hoek Geweldigstraat Minderbroederstraat 1942.
Vanaf de achttiende eeuw tot ca. 1820 maakten de Lutherse en Waalse
gemeentes gelijktijdig gebruik van deze door een schot in tweeën gedeelde
kapel. [WBA SGEW001](#)

Als het gemeentebestuur dacht dat de momboiren de situatie zomaar zouden accepteren, dan hadden zij het mis. Twee uur nadat de wezen onder het toezicht van de twee wethouders het tehuis waren binnengelaten, stonden ze al weer op straat. De momboiren die hiertoe opdracht hadden gegeven, lieten nu de kinderen naar het huis van de katholieke wethouder en kerkmeester Mirou brengen. De burgemeester, van deze absurde toestand op de hoogte gebracht, stuurde de wezen opnieuw naar het stadswees- en armkinderhuis. De rentmeester van het tehuis had echter van de momboiren strikte orders gehad om de katholieke weeskinderen niet toe te laten. Er zat dus niets anders op dan hen maar weer naar het stadhuis te brengen, want ondertussen was het al avond geworden.

Natuurlijk was 'het gedurig heen en weder brengen der arme weezen' de burgerij niet ontgaan en als gevolg daarvan was er nogal wat volk op de been. Vooral voor het stadhuis hadden zich veel nieuwsgierige burgers verzameld. Omdat de burgemeester begreep dat het wel eens uit de hand zou kunnen lopen wanneer hij de weeskinderen opnieuw in het stadswees- en armkinderhuis zou laten opnemen, besloot hij de wezen die nacht maar in het stadhuis onder te laten brengen ⁷⁰).

Waarom de kinderen niet gewoon naar het katholieke armhuis werden teruggebracht, blijft overigens een raadsel. Vreesde de burgemeester in dat geval moeilijkheden met het katholieke deel van de bevolking te krijgen, dat hierin een bakzeil halen voor de hervormde momboiren zou zien? Probeerde de burgemeester de publieke opinie aan zijn kant te krijgen door als een ware burgervader de wezen in het stadhuis onder te brengen, begaan als hij was met hun lot? Of was de hele komedie doorgestoken kaart en speelde de burgemeester onder een hoedje met de katholieke armmeesters?

⁷⁰ Ibidem, p. 366-369 en 397-400.

De enige hervormde wethouder, Huart, liet verstek gaan in de vergadering van het gemeentebestuur die dezelfde avond nog aan de kwestie werd gewijd. Hij nam op dat moment deel aan een bijeenkomst van de momboiren van het stadswees- en armkinderhuis. In deze bijeenkomst werd een brief aan het gemeentebestuur opgesteld, met als afzenders 'de als nu zich noemende Momboiren van 't gereformeerde-Wees-en-Arm-Kinderhuis' ⁷¹), waarin werd meegedeeld dat zij weigerden om de katholieke wezen op te nemen vóórdat het besluit van de koning bekend zou zijn. Voor het gemeentebestuur was nu de maat vol: nog dezelfde avond werden de momboiren Huart, Van Hoek en Simons wegens ongehoorzaamheid van hun posten ontheven, met het verbod zich nog met zaken van het tehuis te bemoeien. De burgemeester zou voorlopig het bestuur van het stadswees- en armkinderhuis op zich nemen. De volgende dag werden de rentmeester en de binnenvader van het stadswees- en armkinderhuis hiervan in kennis gesteld en werden de katholieke wezen eindelijk in het tehuis ondergebracht ⁷²).

Het wekt nauwelijks verwondering dat de afgezette momboiren het hier niet bij lieten zitten. Zij stuurden het gemeentebestuur een brief op poten, waarin stond dat zij er niet over dachten om hun functies neer te leggen vóór de koning dat bevolen had. Zich van geen wangedrag bewust, ontzegden zij de burgemeester en wethouders de bevoegdheid om hen als momboiren van een hervormde instelling af te zetten. De weigering van de momboiren om hun functies neer te leggen had overigens maar weinig zin, want de burgemeester verbood

⁷¹ Het citaat is afkomstig uit de notulen van het gemeentebestuur van Bergen op Zoom.

⁷² SA, voorl. nr. 143, p. 366-369 en 397-400.

de leiding van het tehuis nog langer orders van de ex-momboiren aan te nemen ⁷³).

Op 3 oktober stuurden de momboiren hun tweede rekest naar de koning, waarin zij protesteerden tegen de handelwijze van het grotendeels uit katholieken bestaande gemeentebestuur. (Dit laatste werd later door de burgemeester een 'laffe passage' genoemd) ⁷⁴). De hervormde momboiren erkenden in dit verzoekschrift wél het recht van weeskinderen van andere gezindtes op alimentatie uit de fondsen van het omstreden tehuis, maar uitsluitend op voorwaarde dat zij in de hervormde religie zouden worden opgevoed. Als schuldigen in de hele kwestie werden de katholieke armmeesters aangewezen; zij hadden volgens de momboiren hun armhuis laten vervallen. Juist nu zouden er evenwel binnen de katholieke gemeenschap mogelijkheden zijn om er door middel van collectes bovenop te komen, 'daar hunnen Gemeente thans uit veele vermogende Leden bestaat' ⁷⁵).

Van dezelfde datum is een brief van de burgemeester aan de landdrost van Brabant, waarin met kracht de mening werd bestreden dat er sprake zou zijn van een hervormd wees- en armkinderhuis. Het ging hier volgens de burgemeester om een stadsweeshuis: niet voor niets moesten aanstellingen steeds door het stadsbestuur worden gedaan en moesten de jaarrekeningen van het tehuis door het stadsbestuur worden afgehoord. De opperdirectie had hier dus altijd berust en berustte er nog. Van het eigen inkomen van het tehuis, dat zo'n 3752 gulden per jaar bedroeg, waren slechts 56 gulden en 13 stuivers van de hervormde gemeente afkomstig. En daarvoor moesten de wezen nog werken ook, nota bene met materiaal van het tehuis. Het stadswees- en armkinderhuis had bovendien altijd schenkingen uit alle gezindtes

⁷³ Ibidem, p. 369-372.

⁷⁴ Ibidem, p. 448-453.

⁷⁵ AHG 6, p. 49-54.

ontvangen. Verder werd de landdrost er nog op attent gemaakt dat de katholieken in 1793 de opvoeding van hun wezen zelf ter hand hadden genomen om hen niet voor het katholieke geloof te verliezen. Het stadswees- en armkinderhuis was daardoor wel ontlast, maar niet ontheven van de onderhoudsplicht die op het tehuis rustte ingevolge een resolutie van de Staten-Generaal van 19 november 1766 ⁷⁶). Tenslotte mengden ook de hervormde kerkeraad en het katholieke kerkbestuur zich nog even in de kwestie. De hervormde kerkeraad diende een klacht in tegen de burgemeester, die deze weerlegde door te verwijzen naar zijn brief van 3 oktober en de daarin vermelde feiten nog eens aan te halen. Het katholieke kerkbestuur maakte bekend, dat zij de houding van de hervormden in deze affaire zag als ‘een doorstralend bewijs ... dat zij dezen overheersching nog in alle voorkomende gelegenheden willen doen gelden’ ⁷⁷).

De kwestie in rustiger vaarwater

Toen in januari 1809 bekend werd hoe de koning in deze aangelegenheid had beslist, kwam de kwestie in rustiger vaarwater. De burgemeester kreeg opdracht de toestand die was ontstaan te handhaven en een nieuw reglement voor het stadswees- en armkinderhuis en een lijst met geschikte kandidaten voor het regentschap over het tehuis op te stellen. De landdrost zou deze beoordelen en na keuze van nieuwe regenten de voormalige momboiren eervol ontslaan, waarmee de zaak dan zou zijn gesloten. Uitdrukkelijk werd gesteld dat de pretenties van het hervormde kerkgenootschap door het een en ander niet werden bevestigd. Het gemeentebestuur belastte twee wethouders, de hervormde Huart en de katholieke Vergroesen, met het opstellen van het reglement en de kandidatenlijst

⁷⁶ SA, voorl. nr. 143, p. 386-397.

⁷⁷ APMH 141, 1 november 1808; SA, voorl. nr. 143, p. 448-453.

⁷⁸). De eerste had als oud-momboir dus toch nog de hand in de totstandkoming van de nieuwe situatie, de tweede was steeds de opsteller van de brieven van de burgemeester geweest en had zodoende ook een groot aandeel gehad in het conflict. De keuze van deze twee personen lijkt te zijn ingegeven door de wens om het geschil bij te leggen. Huart en Vergroesen stelden met succes een reglement op, dat 23 februari 1809 door het gemeentebestuur werd goedgekeurd. Voortaan zou het stadswees- en armkinderhuis bestuurd worden door twee katholieke en twee hervormde regenten, bijgestaan door twee katholieke en twee hervormde regentessen (bij voorkeur de echtgenotes van de regenten). De regentessen zouden als vanouds het toezicht op de weesmeisjes uitoefenen. De wezen zouden een christelijke en eerlijke opvoeding krijgen in de godsdienst van hun ouders, zoals het koninklijk decreet van 2 augustus 1808 dat had voorgeschreven ⁷⁹).

De koning maakte in mei 1809 nog eens duidelijk kenbaar dat hij met het lot van de Bergse wezen zeer begaan was. Tijdens zijn bezoek aan Bergen op Zoom op 4 mei ging hij ook een kijkje nemen in het stadswees- en armkinderhuis. Tot zijn ergernis bevond Lodewijk het eten dat de wezen voorgezet kregen slecht, waarna hij de burgemeester op het hart drukte er op toe te zien dat de kinderen goed voedsel zouden krijgen. Daartoe zegde hij het tehuis een jaarlijks extra-inkomen van 1000 gulden toe en bovendien schonk hij deze instelling nog eens vijftien obligaties van elk 1000 gulden à 7% rente!

⁸⁰) Het geschil tussen de afgezette momboiren en het gemeentebestuur had tenslotte nog een klein staartje: de momboiren weigerden de onder hen berustende stukken aangaande het

⁷⁸ SA, voorl. nr. 144, p. 14-15.

⁷⁹ Ibidem, p. 84-95.

⁸⁰ Ibidem, p. 168-170 en 251.

stadswees- en armkinderhuis af te staan, vóór zij door de landdrost eervol zouden zijn ontslagen. Dit gebeurde op 30 juli 1809, waarna de kwestie eindelijk geheel van de baan was ⁸¹).

Op het gebied van de armen- en wezenzorg restte toen nog slechts uitvoering van het in het koninklijke decreet van 2 augustus 1808 bepaalde. Dat hield in dat de gelden van de algemene armen evenals de subsidies aan armenkassen of diaconieën naar evenredigheid der zielen over de verschillende kerkelijke armbesturen zouden moeten worden verdeeld. De katholieke armmeesters drongen hier in juli 1809 bij het gemeentebestuur van Bergen op Zoom op aan ⁸²). Een half jaar later werd besloten om dit verzoek ten aanzien van de inhoud van de algemene armbussen in te willigen. Daarom werden aan alle armbesturen lijsten van bedeeden gevraagd ⁸³). De diakenen van de hervormde gemeente probeerden dit echter op de lange baan te schuiven door geen opgave van de bedeeden te doen ⁸⁴). De verdeling 'naar rato' zou namelijk voor de hervormde diaconie erg onvoordelig zijn geweest, omdat zij sinds december 1795 nog altijd de helft van de inhoud van de armbussen kreeg ⁸⁵). Van uitstel kwam in dit geval ook afstel.

De inlijving van het koninkrijk Holland in 1810 bij het Franse keizerrijk (eerst het zuiden, later het noorden) had zowel direct als indirect gevolgen voor de armen- en wezenzorg. Door de sterke centralisatie van het bestuur verschaalden de werkzaamheden van de gemeentebesturen tot zuiver administratieve bezigheden. In plaats van het zelfstandig besturen, toch al enigszins beperkt onder Lodewijk

⁸¹ Ibidem, p. 252.

⁸² Ibidem, p. 335.

⁸³ SA, voorl. nr. 145, p. 24.

⁸⁴ Ibidem, p. 162.

⁸⁵ Zie pag. 13.

Napoleon, konden de 'maire' en zijn 'adjoints' (burgemeester en wethouders) nog slechts met de besluiten van hogerhand instemmen, om ze daarna bekend te mogen maken. De verdeling van gelden tussen de respectieve armbesturen en soortgelijke initiatieven kwamen nu niet meer van de grond.

Met de uniformiteit in bestuurszaken eiste het Napoleontische systeem ook een uniformiteit op andere terreinen van het maatschappelijk leven. In 1811 moesten er zodoende een 'Commission administrative des hospices' en een 'Bureau de bienfaisance' van de grond komen. De eerste instelling zou het weeshuis en het gasthuis, alsmede het militair hospitaal beheren. De tweede zou alle armenkassen verenigen en de bedeling zonder aanzien des geloofs ter hand nemen. De diaconieën of armbesturen dienden hiertoe hun bezittingen aan laatstgenoemde instelling over te dragen, hetgeen in de zomer van 1811 onder protest gebeurde ⁸⁶). De kerkelijke instellingen op het gebied van de armenzorg leken met hun fondsen en inkomsten ook hun bestaansrecht kwijt te zijn. Desondanks staakten zij hun activiteiten na de zomer van 1811 niet ⁸⁷) en wisten zij de Franse tijd te overleven.

⁸⁶ AHG 6, p. 90-95; W.A. van Ham, 'Inventaris van de stedelijke archieven uit de Franse tijd. 1810- 1814' (niet uitgegeven inventaris gemeente-archief Bergen op Zoom, 1966) iv-vi.

⁸⁷ H.F.J.M. van den Eerenbeemt, Streven naar sociale verheffing in een statische stad. Een kwart eeuw arbeid van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen in Bergen op Zoom, 1791-1816. Bijdragen tot de sociale en economische geschiedenis van het Zuiden van Nederland XI (Nijmegen, 1963) 27-28 en 33-35.

DE OPBRENGSTEN VAN DE BEGRAFENISRECHTEN

Toen de nationale vergadering op 18 augustus 1796 bekend maakte dat voortaan geen enkel kerkgenootschap nog heersend of bevoorrecht zou zijn, werden alle burgerlijke overheden aangemoedigd om de nog bestaande voorrechten van de hervormde kerk ongedaan te maken. Hieraan gevolg gevend, vernietigden de representanten van Bataafs-Brabant op 26 augustus 1798 alle belastingregels die aan de leden van ongeacht welk kerkgenootschap lasten oplegden ten behoeve van het hervormd kerkgenootschap⁸⁸). In Bergen op Zoom vormden de zogenaamde kerk- of begrafenisrechten zo'n belasting. In 1731 was het namelijk nodig geweest om de financiële staat van de Grote Kerk te verbeteren. Daartoe hadden magistraat en brede raad een reglement goedgekeurd dat allerlei begrafenisgebruiken aan belastingen onderwierp, waarvan de opbrengsten dan aan de hervormde gemeente ten goede kwamen. Deze opbrengsten moesten gebruikt worden voor het onderhoud van dat deel van de Grote Kerk waarin de hervormden hun diensten hielden, het zogenaamde predikeind oftewel de preekkerk. Zodoende werd het voor een sterfhuis zetten van een lijkbaar belast (drie maten en tarieven), evenals het gebruik van koetsen bij begrafenissen, het luiden van de kerkklokken en tal van andere gewoontes. Het begraven

⁸⁸ APMH 101, p. 86-91.

buiten de stad, een bij uitstek katholiek gebruik, kostte zelfs tweemaal zoveel als binnen de stad ⁸⁹).

In de stad waren er drie plaatsen waar werd begraven, te weten de Grote Kerk, het daarbij behorende kerkhof en het in het noordoostelijke stadsdeel gelegen Minderbroederskerkhof. De overledenen van alle gezindtes mochten zowel in het koor van de Grote Kerk als op de twee kerkhoven worden begraven, maar het gebruik was ontstaan dat de katholieken **hun** doden óf op het eenvoudige Minderbroederskerkhof lieten begraven óf aan de overkant van de grens met de (voormalige) Oostenrijkse Nederlanden, in Huijbergen of Essen. Dit laatste was gebruikelijk bij de enigszins welgestelde katholieke Bergenaren. In de Grote Kerk en op het daarbij behorende kerkhof lieten zich uitsluitend protestanten begraven. Het onderhoud van het Minderbroederskerkhof gebeurde van stadswege, het onderhoud van de graven in de Grote Kerk en het daarmee verbonden kerkhof werd door de hervormde gemeente verzorgd ⁹⁰). De opbrengsten uit de begrafenisrechten bedroegen in de negen jaren van 1800 tot en met 1808 de somma van 5812 gulden en 15 stuivers, dus jaarlijks gemiddeld bijna 645 gulden ⁹¹). Vergeleken met het jaarsalaris van de uit stadskas bezoldigde hervormde predikant, namelijk 700 gulden, was dat geen onaardige bron van inkomsten. In economisch betere tijden waren de opbrengsten van de begrafenisrechten waarschijnlijk nog hoger.

⁸⁹ SA, voorl. nr. 72, 27 en 30 juni 1731.

⁹⁰ AHG 266, 24 april 1800; APMH 101, p. 86-91; SA, voorl. nr. 856.15, 1 april 1799.

⁹¹ APMH 141, 9 juni 1809, Z.

5. Grote Kerk, de zogenaamde wandelkerk gezien in de richting van het koor, ca. 1935. Dit deel van de kerk diende tot begraafplaats voor alle gezindtes, maar werd ook vaak als opslag- en legeringsplaats gebruikt. [RCE 7.125](#)

Het katholieke kerkbestuur in actie

We zagen reeds hoe de katholieke municipaliteitsleden al aan het eind van 1795 hadden voorgesteld de inkomsten uit begrafenissen aan de

stad te laten komen in plaats van aan de hervormde gemeente en hoe zij tevens hadden voorgesteld het begraven buiten de stad niet extra te belasten ⁹²). Dit onderdeel van het katholieke voorstel lijkt evenwel in het vergeetboek te zijn geraakt, totdat de hiervoor genoemde publicatie van de representanten van Bataafs-Brabant van 26 augustus 1798 het idee weer nieuw leven inblies. Op 25 oktober 1798 schreef het katholieke kerkbestuur aan de Bergse municipaliteit dat de hervormde gemeente te Bergen op Zoom nog steeds in het bezit van haar oude voorrechten was, ondanks de opheffing daarvan door onder andere de laatstelijk aangenomen staatsregeling. Met die oude voorrechten werden de begrafenisrechten bedoeld en omdat de opbrengsten daarvan aanzienlijk waren, vroeg het katholieke kerkbestuur de municipaliteit toestemming om zélf de voordelen te mogen genieten die vast zaten aan het begraven van geloofsgenoten ⁹³).

Ook in dit geval paste de stedelijke overheid het principe van hoor en wederhoor toe en werd de hervormde kerkeraad om een reactie gevraagd. Deze wist niets anders aan te voeren dan dat het hervormde kerkgenootschap de begrafenisrechten toegewezen had gekregen door de brede raad van de stad, zodat niemand die rechten zou kunnen afnemen. Volgens de hervormde kerkeraad zouden slechts algemeen geldende schikkingen van de zijde van het wetgevend lichaam hierover kunnen beslissen ⁹⁴). De uit tien hervormden en evenveel katholieken bestaande municipaliteit kwam twee en een halve maand later na ‘nader en bij resumptie gedelibereerd’ te hebben

⁹² Zie pag. 12 - 13

⁹³ SA, voorl. nr. 856.15, 25 oktober 1798.

⁹⁴ AHG 5, 30 oktober 1798.

tot het besluit om alles bij het oude te laten. Het verzoek van het katholieke kerkbestuur werd afgewezen ⁹⁵).

Het desbetreffende kerkbestuur liet het er niet bij zitten en wendde zich op 15 februari 1799 tot de Eerste Kamer van het vertegenwoordigend lichaam. Deze instantie vroeg weer via de gebruikelijke ingewikkelde weg om een reactie van de municipaliteit, die op 1 april werd gegeven. Die redeneerde als volgt: de katholieken hadden geen begraafplaats te onderhouden, de hervormden wel, namelijk de Grote Kerk en het bijbehorende kerkhof. Deze twee begraafplaatsen waren steeds tot algemeen gebruik bestemd geweest, al verkozen de katholieken gebruik te maken van het door de stad onderhouden Minderbroederskerkhof. De katholieken zouden de opbrengsten uit begrafenissen niet zoals de hervormden aan het onderhoud van de begraafplaatsen besteden, maar aan hun kerkgenootschap. Het algemeen belang zou hier dus niet mee gediend zijn. Dat was het wel met goede en ordelijke begraafplaatsen ‘alwaar ons kil gebeente in zeekerheid en vrede mag rusten, en vergaan’. Bovendien verbood het vertegenwoordigend lichaam veranderingen op dit gebied vóór een algemene regeling tot stand zou zijn gekomen ⁹⁶). Deze door de municipaliteit verstrekte inlichtingen werden echter door de Eerste Kamer als niet voldoende geoordeeld, men wenste te weten waar de begrafenisopbrengsten nu wel precies bleven. De stukken werden dus via het uitvoerend bewind weer aan de municipaliteit gezonden, die op haar beurt bij het hervormde kerkgenootschap aanklopte voor de bewuste informatie ⁹⁷). Het was toen al 24 februari 1800 en de katholieke kerkmeesters hadden nog steeds geen reactie gehad op hun verzoekschrift aan de Eerste Kamer. Na

⁹⁵ SA, voorl. nr. 131, p. 14-15.

⁹⁶ SA, voorl. nr. 856.15, 1 april 1799.

⁹⁷ AHG 100, 25 februari 1800.

ruim dertien maanden wachten werd het hen toch te gortig en op 25 maart 1800 besloten zij opnieuw aan de Eerste Kamer ontheffing te vragen van de betaling van begrafenisrechten aan de hervormde gemeente ⁹⁸).

Er ging bijna weer een jaar overheen voor de Eerste Kamer tot een besluit kwam over de twee rekesten van het katholieke kerkbestuur van Bergen op Zoom. Op 17 februari 1801 volgde de kamer het advies op van de commissie Steijn Parvé ⁹⁹), die met het bestuderen van de kwestie belast was geweest. De verzoeken werden afgewezen en wel nagenoeg op dezelfde gronden als het hervormde kerkbestuur het jaar daarvoor had aangevoerd ter verdediging van de rechten van haar kerkgenootschap ¹⁰⁰). Ten eerste zouden de begrafenisrechten in 1730/1731 toegewezen zijn aan de hervormde gemeente door de brede raad, zowel uit katholieken als hervormden samengesteld en de gehele stadsbevolking vertegenwoordigend. Ten tweede werden de begrafenisrechten op kleine uitzonderingen na niet als personele belastingen beschouwd. Ten derde zouden de lasten allesbehalve zwaar zijn en ten vierde hoorden de begrafenisrechten bij de Grote Kerk en het daarbij gelegen kerkhof, ten dele vielen zij toe aan het stadswees- en armkinderhuis. De katholieken zouden volgens de commissie Steijn Parvé de bewuste rechten ook opgeëist hebben, wanneer zij de hoofdbegraafplaats zouden bezitten ¹⁰¹). Van de door de Eerste Kamer genomen beslissing werd het hervormde kerkbestuur wél op de hoogte gesteld, maar de indieners van de twee verzoekschriften vreemd genoeg niet! Omdat het katholieke kerkbestuur dus nog steeds geen antwoord had ontvangen op de twee

⁹⁸ APMH 101, p. 113-117.

⁹⁹ Zie pag. 101.

¹⁰⁰ AHG 266, 24 april 1800.

¹⁰¹ AHG 101, 6 februari 1801.

bij de Eerste Kamer ingediende rekestten, konden de kerkmeesters pretenderen dat zij van het in Den Haag genomen besluit niets afwisten. Gezien de snelheid waarmee nieuwtjes in kleine plaatsen verspreid en bekend worden, lijkt dit echter zeer onwaarschijnlijk. Maar goed, de katholieke kerkmeesters vonden op 5 januari 1802 dat ze nu wel lang genoeg op bericht van de Eerste Kamer hadden gewacht en dat **hun** kerkgenootschap niet langer verstoken mocht blijven van haar rechtmatige inkomsten. Besloten werd om voortaan de begrafenisrechten zelf te gaan innen: men zou beginnen met het laten maken van lijkbaren, die dan door de koster voor de huizen van gestorven parochianen zouden worden geplaatst. De baten hiervan zouden het eigen kerkgenootschap ten goede komen ¹⁰²). Het gerucht dat de katholieken eigen baren hadden laten maken, ging al spoedig als een lopend vuurtje door de stad en bereikte ook de kerkmeesters van de hervormde gemeente ¹⁰³).

Vandaar natuurlijk dat zij er als de kippen bij waren, toen de katholieke koster op 26 januari 1802 voor de eerste maal een gloednieuwe baar voor het huis van een geloofsgenoot plaatste. Toeval of geen toeval, het was de woning van de thesaurier van het katholieke kerkbestuur, Gerard Vermeulen, wiens zoontje 's nachts was overleden. De leden van het hervormde kerkbestuur reageerden meteen op deze schending van de rechten van hun gemeente en dienden terstond een klacht in bij de gemeenteraad, die nog dezelfde dag in een extra-vergadering bijeen kwam. De stadsbode die naar Vermeulen werd gestuurd om te gaan vragen hoe de bewuste baar voor diens huis kwam, kreeg te horen dat men van het katholieke kerkgenootschap gevraagd had of ze een baar mochten plaatsen. Vermeulen had daarop

¹⁰² APMH 101, 5 januari 1802.

¹⁰³ AHG 234, p. 6-9.

naar zijn zeggen geantwoord dat ze dat mochten doen als ze dachten daartoe het recht te hebben. En verder had hij de stadsbode verklaard 'dat hij zig in geen quaestie wilde meleeren, dat zoo imand anders dagt er recht toe te hebben ook meede een baar konde plaatzen al waaren het er zes, dat hij se alle zoude betaalen' ¹⁰⁴). De gemeenteraad oordeelde echter dat hier inderdaad sprake was van schending van de rechten van de hervormde gemeente. Daarom kreeg de waarnemend drossaard en schout mr. Laurentius de Geep (tevens lid van het hervormde kerkbestuur!) opdracht om samen met twee andere raadsleden naar de woning van Vermeulen aan het Spui te gaan. Daar werd de voor het huis geplaatste lijkbaar door officiële grafmakers verwijderd teneinde voorlopig in het stadhuis te worden bewaard. Bovendien werd het katholieke kerkgenootschap last gegeven om zulke ongeregelde heden niet meer te laten voorkomen ¹⁰⁵). Het kerkbestuur van de parochie gaf hieraan gehoor, maar de thesaurier Gerard Vermeulen, de man die had doen voorkomen alsof 'hij zig in geen quaestie wilde meleeren', was toch van plan om zich over de gang van zaken te beklagen bij de staatsraad in Den Haag of bij het departementaal bestuur in Den Bosch ¹⁰⁶). Van dit plan horen we overigens niets meer; de hele kwestie leek van de baan te zijn. Maar dat de katholieke kerkmeesters de affaire toch nog niet vergeten waren, blijkt uit het concept van een brief aan het gemeentebestuur uit 1804, over de bezittingen van de parochie. Uit de verzonden brief werden evenwel alle verwijzingen naar de kwestie van de begrafenisrechten weggelaten ¹⁰⁷).

¹⁰⁴ AHG 266, 26 januari 1802.

¹⁰⁵ APMH 101, 31 januari 1802; SA, voorl. nr. 134, p. 43-46.

¹⁰⁶ APMH 101, 31 januari 1802.

¹⁰⁷ Ibidem, 25 juli 1804; APMH 141, juli 1804 (concept).

Katholiek particulier initiatief

Het in 1798 gedane verzoek van het katholieke kerkbestuur om bij de eigen parochianen begrafenisrechten te mogen heffen in plaats van de hervormde gemeente, was uitgelopen op een slepende affaire die bijna drie en een half jaar had geduurd. Maar blijkbaar waren er in de stad toch katholieken die zich hierdoor niet lieten ontmoedigen, want in september 1807 werd de draad weer opgevat en het geschil om de inkomsten uit begrafenisson weer nieuw leven ingeblazen. Nu was de tijd beslist gunstiger voor de katholieke zaak dan in de jaren 1798-1802. Bergen op Zoom had geen half katholiek/half hervormd bestuur meer, maar een gemeentebestuur waarvan vier van de vijf leden katholiek waren ¹⁰⁸). De aanwezigheid van een katholiek vorst aan het hoofd van de staat, tot wie men zich als geloofsgenoot om hulp kon wenden, was in deze tijd eveneens een factor van belang.

Het initiatief om van de begrafenisrechten ten behoeve van de hervormde gemeente af te komen, kwam deze keer echter niet van de zijde van het katholieke kerkbestuur. Het was een katholieke weduwe, een zekere Catharina Denissen-Campen, die de kat ditmaal de bel aanbond. Zij diende in september 1807 bij het gemeentebestuur een rekest in, waarin zij verzocht verschoond te mogen blijven van de aanmaningen waarmee de hervormde koster haar voortdurend lastig viel. Zij had namelijk geweigerd om de somma van 12 gulden te betalen, zijnde de rechten op de begrafenis van haar in juli overleden man. De kosten van de begrafenisvaart had ze voldaan, maar de verschuldigde rechten weigerde ze te betalen, daar 'de predominatie van het hervormd kerkgenootschap' sinds 1795 al door talloze wetten was vernietigd.

¹⁰⁸ Zie pag. 39.

6. Avondmaalsilver, reeds in de zeventiende en achttiende eeuw in gebruik bij de Nederduits-hervormde gemeente van Bergen op Zoom. Hervormde Gemeente, Bergen op Zoom. [WBA RKED148](#).

Naar aanleiding van dit rekest stelde de commissie voor algemene politie een onderzoek in naar het eventuele bestaan van dergelijke rechten in naburige steden en dorpen. Zij kwam hierbij tot de ontdekking dat zulke rechten elders reeds vernietigd of onder de aanwezige kerkgenootschappen verdeeld waren. Bovendien was de commissie gebleken dat na 1795 ook in Bergen op Zoom de heffing van dergelijke belastingen door de hervormde gemeente gestopt was. Pas in 1801 zou men hier weer mee zijn begonnen, terwijl het achterstallige toen alsnog zou zijn ingevorderd ¹⁰⁹). Dat de hervormde gemeente van 1795 tot 1801 geen begrafenisrechten zou hebben geheven, lijkt evenwel onwaarschijnlijk. We zagen dat in die periode

¹⁰⁹ SA, voorl. nr. 141, p. 472-476.

van katholieke zijde meerdere malen (in 1795, 1798, 1799 en 1800) was aangedrongen op afschaffing ervan. En waarom zou men slapende honden wakker hebben willen maken? Van de andere kant bestaat natuurlijk de mogelijkheid dat de katholieken - ondanks hervormde pogingen de begrafenisrechten te innen - tot aan het definitieve besluit hierover van de Eerste Kamer, geweigerd hadden die rechten te betalen.

De leden van de commissie van algemene politie rapporteerden verder, dat de begrafenisrechten tegen de wil van zijne majesteit werden geheven. Daarom én om de bronnen van tweedracht tussen de ingezetenen weg te nemen, stelden zij het gemeentebestuur voor om een commissie in het leven te roepen die de geschillen in der minne zou moeten schikken. In deze commissie zouden twee leden uit het gemeentebestuur, twee uit de katholieke, twee uit de hervormde en twee uit de Lutherse gemeenschap zitting moeten hebben. Het gemeentebestuur oordeelde het toch verstandiger om het voorstel van de commissie voor algemene politie voorlopig maar in beraad te houden. Eerst wilde het de reactie van de hervormde kerkmeesters op het rekest van de weduwe Denissen-Campen wel eens vernemen ¹¹⁰). Deze reactie leverde echter geen nieuwe gezichtspunten meer op. De commissie voor algemene politie stelde daarom een nieuw rapport samen, waarin zij tot de conclusie kwam dat het beter was om het nu al jarenlang bestaande twistpunt op te ruimen. In november 1807 adviseerde de commissie om ófwel de belasting helemaal af te schaffen, ófwel de belasting aan de stadskas ten goede te laten komen. Op andere plaatsen waren dergelijke maatregelen al lang genomen; de overheersing van de hervormden was bovendien wettelijk opgeheven. Ondanks dit voorstel durfde het gemeentebestuur geen besluit te

¹¹⁰ Ibidem..

nemen. Door het rapport in beraad te houden, werd de kwestie weer op de lange baan geschoven ¹¹¹).

De bemoeienis van koning Lodewijk Napoleon met de landelijke begrafeniswetgeving leek het gemeentebestuur in april 1808 uit het dilemma te verlossen. De koning was namelijk een aanhanger van nieuwe denkbeelden die het begraven binnen de kerken als een bedreiging van de volksgezondheid beschouwden. Lodewijk kwam daarom in 1808 met een concept-begrafenisreglement dat onder andere voorzag in de aanleg van begraafplaatsen buiten de steden. Dat idee was overigens voor Bergen op Zoom niet nieuw: al in 1792 was een dergelijk plan geopperd in de kringen van het Bergse departement van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen ¹¹²).

Het gemeentebestuur was bijzonder geporteerd voor het plan van de koning om buiten de stadsmuren een begraafplaats aan te leggen. De opbrengsten van zo'n van stadswege geëxploiteerde begraafplaats zouden de stadsfinanciën weer wat gezonder kunnen maken, het zou dan uit zijn met de dagelijkse (!) twisten tussen hervormden en katholieken over de begrafenisrechten én het zou de gezondheid van de ingezetenen ten goede komen. De burgemeester en wethouders haastten zich dan ook de door de landdrost hierover gevraagde informatie te verstrekken. Het gemeentebestuur had zelfs al grond op het oog voor de aanleg van een nieuwe begraafplaats, die in overeenstemming met de aanwijzingen van de landdrost op minstens 300 roeden (ruim één kilometer) van het midden van de stad lag ¹¹³). Maar ondanks het enthousiasme van de Bergse stadsbestuurders voor het plan van de koning, ging het hiermee zoals met veel plannen uit deze tijd. Het verdween in de stapel door Lodewijk beoogde

¹¹¹ Ibidem, p. 626-628.

¹¹² Van den Eerenbeemt, *Statische stad*, 94.

¹¹³ SA, voorl. nr. 142, p. 99-101 en 115-117.

7. Vaatwerk en andere religieuze voorwerpen, zilver en verguld zilver, afkomstig uit de schuilkerk aan de Korenmarkt. Het hier afgebeelde vormde echter maar een klein deel van het totale bezit. Kerk van de H. Maagd Maria ten Hemelopneming, Bergen op Zoom. [WBA SGRM171](#)

vernieuwingen, om daar pas door koning Willem I weer uit tevoorschijn te worden gehaald.

De beslissing van het gemeentebestuur

Wat koning Lodewijk wél deed, was het uitvaardigen op 11 maart 1809 van een decreet waarin werd bepaald dat voortaan niemand meer verplicht zou zijn om belasting te betalen tot onderhoud van kerken van andere gezindtes. Toen het gemeentebestuur van Bergen op Zoom op 26 juni 1809 van dit decreet kennis nam, had het niet erg veel tijd

nodig om tot een beslissing inzake de veel omstreden begrafenisrechten te komen. (Véél omstreden, want ook in de voorafgaande maanden hadden zowel het hervormde als het katholieke kerkgenootschap in rekesten aan de koning nog eens extra melding gemaakt van de onderlinge twisten op dit gebied)¹¹⁴). Op 3 juli 1809 besloten burgemeester en wethouders op eigen initiatief de begrafenisrechten aan het stadswees- en armkinderhuis toe te wijzen. De slechter wordende financiële staat van dit tehuis en het meer algemene gebruik ervan de laatste tijd¹¹⁵), leken deze beslissing alleszins te billijken. Het zou nu niet meer nodig zijn om het tehuis uit de stadskas te subsidiëren. De hervormde kerkmeesters zouden aangaande de Grote Kerk en het bijbehorende kerkhof mogen blijven handelen naar eigen goeddunken, zonder echter gelden te mogen ontvangen van personen van andere gezindtes voor begrafeningen elders. Het decreet van de koning leek hiermee naar alle tevredenheid te zijn uitgevoerd¹¹⁶).

Die tevredenheid was bij de heren van het hervormde kerkbestuur echter ver te zoeken. Zodra zij de beslissing van het gemeentebestuur hadden vernomen, gaven zij een notaris opdracht om tegen de toewijzing van de begrafenisrechten aan het stadswees- en armkinderhuis protest aan te tekenen. Hiertoe begaf de notaris zich naar de burgemeester en wethouders, naar de regenten van het stadswees- en armkinderhuis en tenslotte naar de stedelijke lijkbezorgers¹¹⁷). Ook werd bij het departementaal gerechtshof te Breda een aanklacht ingediend tegen de leden van het gemeentebestuur. Hen werd ten laste gelegd dat zij onwettig hadden

¹¹⁴ AHG 13; APMH 101, 27 april 1809, HH.

¹¹⁵ Zie pag.44 ev.

¹¹⁶ AHG 101, 3 juli 1809; SA, voorl. nr. 144, p. 308-319.

¹¹⁷ AHG 101, 21 juli 1809.

gehandeld, daar het koninklijk decreet van 11 maart geen melding maakte van begrafenisrechten en dat er dus gewacht zou moeten worden op een definitief besluit hierover van de koning. Een ondergeschikt stedelijk bestuur zou niet aan de ene partij inkomsten mogen ontnemen om ze daarna aan de andere partij te geven, zo luidde de aanklacht van de hervormde kerkmeesters. De kerk- of begrafenisrechten waren volgens de klagende partij destijds door magistraat en brede raad (als vertegenwoordiger van de gehele burgerij) toegekend tot onderhoud van de hoofdbegraafplaats, die door alle inwoners van de stad zonder onderscheid van godsdienst gebruikt mocht worden. Het vertegenwoordigend lichaam had bovendien in 1801 het recht op die inkomsten uit het begraven nog eens bevestigd. Gezien deze 'bewijzen' eiste het hervormde kerkbestuur onmiddellijke intrekking van het besluit van het gemeentebestuur én volledige schadeloosstelling, dit alles op straffe van 'zekere grote poene' ¹¹⁸).

Wethouder Vergroesen, notaris van beroep, nam het op zich om namens burgemeester Vermeulen de beschuldigingen aan het adres van het gemeentebestuur te weerleggen. Hij verdedigde de handelswijze van het college door de hervormde kerkmeesters er van te beschuldigen dat zij onwaarheden verkondigden en de besluiten van hogerhand opzettelijk tegenwerkten. 'Het zou loffelijker zijn', zo schreef de wethouder/notaris aan het departementaal gerechtshof, 'wanneer de kerkmeesters niet de uitvoerder van het besluit (het gemeentebestuur) aanvielen, maar zich tot de maker (de koning) zouden wenden'. De begrafenisrechten - die volgens Vergroesen wel degelijk onder de bepalingen van het koninklijk decreet van 11 maart 1809 vielen - waren in 1731 niet toegekend aan de hervormde ge-

¹¹⁸ SA, voorl. nr. 144, p. 361-367.

meente tot onderhoud van de hoofdbegraafplaats, maar tot onderhoud van het predikeind van de Grote Kerk, aldus de schrijver ¹¹⁹).

Beide partijen hadden dus een andere visie op de wijze waarop de opbrengsten van de begrafenisrechten volgens de resolutie van 1731 besteed moesten worden. Het gemeentebestuur had het echter bij het rechte eind, want de brede raad had het reglement aangaande de bij begrafenis verschuldigde rechten indertijd slechts goedgekeurd 'mits, en onder speciale conditie, dat de penningen van dit Nieuwe Reglement provenierende, tot geen ander ejnde sullen worden geemploijeert, als tot het onderhoud van het predikeijnt van de kerk, gelijk van outs altoos is geschiet, blijvende de reparaties van choor, en cruijs choor, tot laste van de Tiendeheffers' ¹²⁰).

De hervormde kerkmeesters wilden hun recht op de inkomsten uit begrafenis met alle geweld op de resolutie van 1731 baseren, maar dit was in feite in hun eigen nadeel. De Grote Kerk, door hen hoofdbegraafplaats genoemd, mocht immers maar voor een déél uit de begrafenisgelden worden onderhouden, namelijk het deel dat voor de hervormde diensten werd gebruikt. Daardoor vielen de begrafenisrechten wel degelijk onder de bepalingen van het koninklijk decreet van 11 maart 1809, waarbij alle inwoners van het rijk werden ontslagen van de verplichting om belastingen of taxen te betalen tot onderhoud van de kerken van andere gezindtes. Daar komt nog bij dat juist het koor van de Grote Kerk tot begraafplaats voor alle gezindtes diende. De resolutie van 1731 verbood echter uitdrukkelijk hieraan de opbrengsten van de begrafenisrechten te besteden. De handhaving van de bewuste resolutie, dat wil zeggen het behouden van de

¹¹⁹ Ibidem, p. 432-436.

¹²⁰ SA, voorl. nr. 72, 27 en 30 juni 1731.

begrafenisvoordelen door de hervormde gemeente en het gebruik van de gelden die deze voordelen opleverden tot onderhoud van het predikeind van de Grote Kerk, dienden dus allesbehalve het algemeen belang, zoals ook in de jaren 1798-1802 van verschillende zijden was beweed ¹²¹).

Het departementaal gerechtshof te Breda dacht daar echter anders over; de aanklacht van de hervormde kerkmeesters werd gegrond genoeg geoordeeld om het tot een rechtszaak te laten komen. Op 20 september 1809 stond de advocaat van het gemeentebestuur, mr. P.A. Dupper, tegenover de hervormde kerkmeester mr. L. de Geep, die in zijn hoedanigheid van advocaat de belangen van zijn kerkbestuur behartigde. Het had de laatste volgens zijn tegenstander 'niet ontbrooken aan eene wijdloopige opgave van bewijzen', waarbij de meeste nadruk had gelegen op het feit dat de hervormde gemeente al meer dan 70 jaar in het bezit was van de omstreden rechten. Het meest kwalijke was echter volgens mr. Dupper de beschuldiging dat burgemeester Vermeulen niet vrij te spreken zou zijn van partijdigheid in de kwestie. Dit gezien het feit dat hij enkele jaren geleden naar eigen willekeur een lijkbaar voor zijn huis had laten plaatsen. De verdediger had dit - inderdaad heel sterke - argument enigszins weten te onkrachten door de burgemeester af te schilderen als iemand die in zijn functie van hoofd van het gemeentebestuur slechts bevelen van hogerhand had uitgevoerd ¹²²).

De rechter die op 17 oktober 1809 uitspraak deed in deze zaak, oordeelde desalniettemin dat de handelwijze van het gemeentebestuur onwettig was geweest. Het ontnemen van revenuen behoorde volgens het hof tot de 'hoge politie', die bij zijne majesteit

¹²¹ Zie pag. 54 ev.

¹²² SA, voorl. nr. 144, p. 514-515 en 624-625.

berustte. De burgemeester en wethouders dienden daarom de hervormde gemeente de geleden schade te vergoeden en de kosten van het proces te betalen. De begrafenisrechten werden opnieuw aan de hervormde gemeente toegewezen. Een nieuw proces zou wel mogelijk zijn; dat zou dan een maand later plaats moeten vinden ¹²³). Na enig beraad besloot het gemeentebestuur dit nieuwe proces tegen het hervormde kerkbestuur inderdaad te laten plaatsvinden. Maar om het zekere voor het onzekere te nemen werd ook de landdrost van Brabant op de hoogte gesteld van de gang van zaken en verzocht om in de kwestie in te grijpen. Het gemeentebestuur voerde hiervoor als reden aan dat het geen stijl was om uitvoerders van bevelen voor de rechtbank te slepen. En helemaal onrechtvaardig vonden de leden van het gemeentebestuur het, dat zij ook nog eens voor de proceskosten op konden draaien: zij verzochten zichzelf én de stadskas hiervan ontheven te zien. Gebeurde dat niet, dan zouden zij straks helemaal geen beslissingen meer durven te nemen ¹²⁴).

Het gemeentebestuur leek trouwens heilig van haar gelijk overtuigd te zijn, want van enige terughoudendheid in de kwestie van de begrafenisrechten was ook ná het verliezen van het eerste proces geen sprake. Op 8 november 1809 verzochten de regenten en de rentmeester van het stadswees- en armkinderhuis namelijk de baar te mogen hebben die al sinds januari 1802 ongebruikt in het stadhuis stond opgeslagen. Het was de lijkbaar die indertijd in beslag was genomen toen deze vanwege het katholieke kerkbestuur voor het huis van Gerard Vermeulen was gezet. De burgemeester en wethouders besloten nu om de eigenaar van de baar (het katholieke kerkbestuur) te vragen deze aan het stadswees- en armkinderhuis te willen

¹²³ Ibidem, p. 643-648.

¹²⁴ Ibidem, p. 627-631.

schenken. Dit besluit werd nota bene in dezelfde vergadering genomen als waarin bekend was geworden dat het gerechtshof de begrafenisrechten aan de hervormde gemeente had toegewezen!¹²⁵). Ook mr. Dupper, de advocaat van het gemeentebestuur, leek overtuigd te zijn van het gelijk van burgemeester en wethouders van Bergen op Zoom. De aanspraken die mr. De Geep bij de voorbereidende zitting van het tweede proces ‘met zijne gewoone langdradigheid’ ter tafel had gebracht, waren volgens Dupper niet spectaculair, óók al was het hervormde rekest bij het departementaal gerechtshof weer gegrond verklaard¹²⁶). Twee maanden later schreef de advocaat van het gemeentebestuur aan zijn cliënten, dat men het ministerie van justitie en politie in de zaak gemengd had. **Hij** hoopte hier uit _op te kunnen maken dat er spoedig een politieke beslissing in de zaak zou worden genomen. Hij gaf echter toe dat dit slechts een gissing was, omdat niet duidelijk was van welke zijde men het ministerie bij de zaak had betrokken¹²⁷). Mr. Dupper mocht dan op een politieke beslissing van hogerhand hopen, juist daardoor wordt duidelijk dat de zaak van het gemeentebestuur er in het proces niet erg goed voor stond.

Het was dan ook tot groot ongenoegen van de hervormde kerkmeesters dat er inderdaad van hogerhand een einde werd gemaakt aan de rechtszaak: ‘welke procedures part hij op hoger gezag heeft weten te smeren en alzoo de Kerk van de ontwijfelbaren voor hun voordelige uitsprake van het Recht gepriveert’¹²⁸). De inlijving van het zuidelijke deel van het koninkrijk Holland bij Frankrijk had bovendien tot gevolg dat een door het ministerie van eredienst op 30

¹²⁵ Ibidem, p. 648-649.

¹²⁶ Ibidem, p. 669-670.

¹²⁷ SA, voorl. nr. 145, p. 32.

¹²⁸ AHG 234, 5 september 1814.

oktober 1809 voorgesteld plan onuitgevoerd bleef. Volgens dit plan zouden de begrafenisrechten toegewezen dienen te worden aan degenen die het onderhoud van de begraafplaatsen verzorgden ¹²⁹). Hiervan zouden de stadskas en de kas van de hervormde gemeente geprofiteerd hebben. Het besluit van het gemeentebestuur om de opbrengsten uit de begrafenisrechten aan het stadswees- en armkinderhuis toe te wijzen, werd echter gehandhaafd. Zodoende bleven deze opbrengsten alle gezindtes ten goede komen.

¹²⁹ AHG 101, 6 november 1809.

DE POGINGEN TOT NAASTING VAN DE GROTE OF ST. GERTRUDISKERK

Een van de grootste conflicten - zo niet het grootste - tussen de hervormde en de katholieke gemeente te Bergen op Zoom in de jaren 1795-1814, betrof het eigendomsrecht over de Grote Kerk ¹³⁰). Begonnen in 1798 naar aanleiding van de nationale wetgeving die naasting van hervormde kerken door andere kerkgenootschappen mogelijk maakte, sleepte dit geschil zich nog tot in de jaren twintig van de negentiende eeuw voort. Direct na de omwenteling van 1795 was er nog niets aan de hand geweest. Hoewel in Brabant tal van hervormde ambtenaren, predikanten en schoolmeesters voor de Fransen op de loop waren gegaan naar het noorden van het land, leidde dat in Brabant niet tot een massale in bezitname van de Grote Kerken. De Brabantse katholieken, in bijna geheel hun gewest de meerderheid van de plaatselijke bevolking vormend, bleven voorlopig hun schuilkerken gebruiken ¹³¹). Ook in Bergen op Zoom was dat het geval.

Nu lag in deze stad de situatie natuurlijk wel even anders dan in de rest van Brabant: in Bergen op Zoom was de meerderheid van de bevolking in 1795 weliswaar katholiek, maar zij moest toch rekening houden met een vrij talrijke minderheid van hervormden. Bovendien had de

¹³⁰ Dit onderwerp wordt ook behandeld in E.P.M. Raaijmakers, St. Gertrudiskerk te Bergen op Zoom 1659-1830 (Bergen op Zoom, 1909). Raaijmakers was deken van Bergen op Zoom en pastoor van de parochie van de H. Maagd Maria ten Hemelopneming in deze plaats.

¹³¹ P. Noordeloos, De restitutie der kerken in den Franschen tijd (Nijmegen-Utrecht, 1937) 3.

hervormde gemeenschap in deze jaren - zéker in verhouding tot haar omvang - maatschappelijk en politiek grote invloed in de stad. Het enige dat hier in 1795 van katholieke zijde met betrekking tot de Grote Kerk werd opgemerkt, vindt men in het reeds vele malen genoemde voorstel van de katholieke municipalen ¹³²). Daarin werd de Grote Kerk nationaal genoemd en geopperd om de lusten ervan aan de stad en de lasten ervan aan de gebruikers te laten komen ¹³³). Tot besluiten op dit gebied kwam het echter voorlopig niet.

Bergen op Zoom telde in 1795 vijf ruimtes die voor de kerkgang gebruikt werden. De kleinste was de synagoge, die was gevestigd op de bovenverdieping van de boterwaag in de Zuivelstraat. Hiervan

8. Interieur van de katholieke schuilkerk aan de Korenmarkt, zoals dat er vanaf 1801 vermoedelijk uitzag, gereconstrueerd op basis van archiefonderzoek. Tekening door K. Warmoeskerken naar ontwerp van de schrijver, 1983.

¹³² Zie pag. 12.

¹³³ AHG 5, 4 januari 1796.

maakten de ruim 70 joodse inwoners van de stad gebruik. De Waalse en Lutherse gemeentes kerkten beide in de kapel van het voormalige St. Margrietenklooster op de hoek van de Minderbroederstraat en de Geweldigerstraat. Een scheidingsmuur en eigen ingangen zorgden er voor dat de twee kerkgenootschappen niet teveel hinder van elkaar ondervonden. De ongeveer 100 Waals-hervormden beschikten over een vloeroppervlak van 124 vierkante meter; de Lutheranen (hun aantal schommelde rond de 180) over 140 vierkante meter. De katholieken hadden hun schuilkerk in een achterafhoek van de stad, aan de Korenmarkt. Na talrijke uitbreidingen mét en interieurveranderingen zónder toestemming van de Staten-Generaal kwam het vloeroppervlak van deze kerk op de begane grond op 500 vierkante meter. Hier moesten de ongeveer 4000 gelovigen uit de stad, Buitenpoortერი en Borgvliet, maar ook de katholieken uit de verdere omtrek (bijvoorbeeld van het eiland Tholen, waar geen katholieke kerken waren) het mee doen. Teneinde meer gelovigen een plaats te kunnen bieden, had men boven de zijbeuken galerijen aangebracht. Dit leverde een extra oppervlak van zo'n 180 vierkante meter op. De Grote of St. Gertrudiskerk aan de Grote Markt werd gebruikt door de ongeveer 1700 personen tellende Nederduits-hervormde gemeenschap. Dat wil zeggen, de hervormde gemeente gebruikte niet het hele gebouw (dat een vloeroppervlak van ruim 2000 vierkante meter had), maar volgens een opgave van het kerkbestuur slechts 312 vierkante meter van de zogenaamde preekkerk. Deze preekkerk, het schip van de kerk, werd door een schot gescheiden van de rest van het gebouw, koor en wandelkerk genoemd ¹³⁴). Dit deel van de Grote Kerk werd vaak - tot ongenoegen van kerkeraad en kerkbestuur - als opslag-

¹³⁴ SA, voorl. nr. 144, p. 333-335; totaal vloeroppervlak van de Grote of St. Gertrudiskerk volgens vriendelijke mededeling van de heer C. Booy te Bergen op Zoom.

en legeringsplaats gebruikt door de in Bergen op Zoom en omgeving gelegerde troepen. Dit stoorde niet alleen de kerkdiensten, maar het veroorzaakte ook talloze beschadigingen. Zo werd de kerk in 1795 en 1796 gebruikt door de revolutionaire Franse legers, in 1809 tijdens de Engelse invasie in Zeeland door het leger van Lodewijk Napoleon en in 1814 zowel door de troepen van Napoleon als door die van Willem I ¹³⁵).

Maar ook had de kerk in de eerste revolutiejaren te lijden van een late beeldenstorm. Het gelijkheidsbeginsel vorderde namelijk dat alle tekenen van waardigheid uit de kerken werden verwijderd. Hiervan waren voornamelijk de kerken van de hervormden de dupe. In 1795 en 'vooral in het onrustige jaar van 1796' moesten de wapenborden uit de Grote Kerk worden verwijderd en verborgen, terwijl na de radicale staatsgreep van januari 1798 vanuit Den Bosch zelfs werd bevolen om de wapens op grafzerken, tombes en gedenknaalden onzichtbaar te maken. Daartoe werden al deze tekens in de Grote Kerk met kalk bedekt en werden de meest in het oog lopende wapens uit de zerken gekapt, 'om alle aanstoot te vermijden'. Al eerder had het hervormde kerkbestuur besloten om het eregestoelte voor de burgerlijke gezagsdragers voortaan maar te verhuren ¹³⁶). Daarentegen liet het katholieke kerkbestuur de zitplaats van de markies pas in 1801 weghalen, nadat de erfgenaam van de laatste markies definitief afstand had gedaan van zijn aanspraken op het Markiezaat ¹³⁷).

¹³⁵ AHG 102, 1 januari 1814; AHG 233, p. 122-124; AHG 234, 26 augustus 1809 en 28 juli 1814; SA, voorl. nr. 125, p. 117.

¹³⁶ AHG 100, 1801; AHG 233, p. 114-115.

¹³⁷ APMH 101, p. 121; W.A. van Ham, *Het Doorluchtig Huis van Bergen op Zoom* (Zaltbommel, 1977) 40.

9. Ruïne van de Grote Kerk na de verwoesting van 1747. Tekening door Simon Fokke, naar Cornelis Pronk, 1752 [Rijksmuseum](https://www.rijksmuseum.nl/en/collection/SK-A-1234).

Waar de Grote Kerk ook al van te lijden had, was de baldadigheid van de (vooral katholieke) jeugd. In 1796 maakte zij het zo bont dat twee leden uit het hervormde kerkbestuur naar de katholieke pastorie stapten om zich er over te beklagen. De jongelui bleken er vooral lol in te hebben om tijdens de hervormde godsdienstoefeningen (en met name in de avonduren) onder luid geschreeuw door de kerk te rennen en de grote deur hard dicht te gooien. De gardiaan die er eens tegen op wilde treden, had diens gevolg meerder malen ‘onaangename ontmoetingen’ ¹³⁸). Het bezit van een zo ruime, voorname en centraal gelegen kerk bracht dus ook veel nadelen met zich mee.

Hoe was de hervormde gemeente eigenlijk in het bezit van de Grote Kerk gekomen? Het antwoord op deze vraag lijkt tamelijk voor de hand te liggen. Na in 1577 tot de zijde van de Staten-Generaal te zijn

¹³⁸ AHG 233, p. 38-39.

overgehaald, moesten in het katholieke Bergen op Zoom steeds meer concessies worden gedaan aan de hervormden. Een jaar vol onlusten leidde in november 1580 tot een beeldenstorm; de samenwerking tussen garnizoen en gepeupel beëindigde daarmee de openbare uitoefening van de katholieke godsdienst. De Grote Kerk kwam na reparatie aan de hervormden, die er hun diensten hielden tot in 1747¹³⁹). In dat jaar werd Bergen op Zoom belegerd en ingenomen door de troepen van Lodewijk XV van Frankrijk. ‘La Pucelle’, de vesting die tot dan toe elke belegering had weerstaan, verloor haar eer. De belegering was echter gepaard gegaan met een grootscheeps bombardement van de stad, met als gevolg dat behalve vele huizen ook de Grote Kerk in een ruïne werd herschapen. Het was een voor de hand liggend en gemakkelijk te treffen doelwit geweest.

De Staten-Generaal boden na de totstandkoming van de vrede met Frankrijk de helpende hand bij het herstel van de Grote Kerk. Daartoe schreven zij in mei 1749 een algemene collecte uit voor de gehele Republiek, waarvan de opbrengsten vooral bestemd waren voor de herbouw van de Grote Kerken van Bergen op Zoom en Sas van Gent. Het herstel van Bergen's Grote Kerk en toren beliep ongeveer 110.000 gulden; de oude fundamenteën, de overeind gebleven muren en het onderste deel van de toren had men laten staan en weer opnieuw gebruikt, evenals allerlei materialen die nog bruikbaar waren. Op 15 oktober 1752 wijdde de predikant van de hervormde gemeente te Bergen op Zoom met een feestelijke leerrede de nieuwe kerk in¹⁴⁰).

De ‘nieuwe’ kerk; in dat ene woord lag een groot deel besloten van het probleem dat 25 jaar lang de gemoederen in Bergen op Zoom bezig

¹³⁹ Donker, ‘Kerkelijke verhoudingen’, 78-79.

¹⁴⁰ SA, voorl. nr. 856.16, 24 augustus 1798.

hield. In de strijd die de twee grootste kerkgenootschappen van de stad met elkaar leverden om het bezit van de Grote Kerk, ontleenden de hervormde ouderlingen en kerkmeesters hier voor een belangrijk deel hun aanspraken aan. Zij beweerden - met succes overigens - dat de bewuste kerk na 1747 geheel opnieuw was opgetrokken, waardoor er niemand recht op had dan degene voor wie zij was gebouwd: de hervormde gemeente. Daarentegen stelde het katholieke kerkbestuur dat de Grote Kerk geen andere was dan de oude St. Gertrudiskerk die in 1581 aan de katholieken was ontnomen. Het 'voorvaderlijk erfdeel' was hier dus in het geding. Bovendien beweerden de katholieke kerkmeesters dat het herstel van de kerk na 1747 niet slechts ten behoeve van de hervormde gemeente, maar ten behoeve van de hele burgerij van Bergen op Zoom had plaatsgevonden. Zie hier de kern van het geschil.

Mogelijkheden tot kerknaasting

In de jaren 1795 tot 1797 waren er in Brabant maar weinig verzoeken van katholieke zijde gedaan om hervormde kerken in bezit te mogen nemen. De enkele malen dat het toch gebeurde, waren de representanten van Bataafs-Brabant meestal aan de wensen van de katholieken tegemoet gekomen. Tot algemene maatregelen op het gebied van de restitutie van oude kerken aan katholieke parochies was het al helemaal niet gekomen. De onzekere tijden en de wisselvallige politieke toestand bevorderden het nemen van zulke maatregelen allerminst ¹⁴¹). In de nationale vergadering was dan wel op 5 augustus 1796 het besluit genomen om kerk en staat te scheiden, maar dit leek zonder verdere gevolgen te blijven. De commissie Zubli, die tot taak had de moeilijkheden die de scheiding met zich meebracht in kaart te

¹⁴¹ Noordeloos, Restitutie der kerken, 11-12.

brengen en er oplossingen voor te zoeken, werd een mislukking. De commissie wachtte aanvankelijk braaf af wat de gewestelijke besturen naar aanleiding van het besluit zouden ondernemen.

En dat was niet al teveel. Toen duidelijk werd, dat er op die manier niets van de grond kwam, probeerden Zubli en de zijnen informatie over de kerkelijke toestanden in de verschillende provincies los te krijgen. Ook dit leverde hen niets op, want de provinciale besturen werkten nauwelijks mee. Het bestuur van Bataafs-Brabant beschouwde het doen van een opgave als teveel werk en zag er daarom maar bij voorbaat van af. Omdat de commissie Zubli mislukte, moest een algemene regeling van de gevolgen van de scheiding van kerk en staat uitblijven, totdat de nieuwe staatsregeling daarin zou voorzien ¹⁴²).

Het eerste ontwerp voor een staatsregeling werd in 1797 door de stemgerechtigden verworpen. De uitvoering van de scheiding van kerk en staat was hierin trouwens maar oppervlakkig geregeld. Zij werd in de meeste gevallen aan de plaatselijke besturen overgelaten ¹⁴³).

Anders was dat bij de constitutie die op 23 april 1798 door het na de staatsgreep van januari gezuiverde electoraat werd aangenomen. Deze constitutie vernietigde niet alleen de provinciale soevereiniteit - en daarmee ook de bevoegdheden van de gewesten op het punt van de religie - maar regelde bovendien in de zogenaamde additionele artikelen 4, 5 en 6, wat er moest gebeuren met de goederen, fondsen en gebouwen die vroeger ten dienste van de heersende kerk hadden gestaan. Het vierde additionele artikel regelde de nationalisering van de geestelijke goederen en fondsen en de voorlopige betaling daaruit van hervormde predikanten. Het vijfde additionele artikel verzekerde

¹⁴² Ibidem, 53-62.

¹⁴³ Ibidem, 73-74.

alle kerkgenootschappen van het wettig eigendom van alle kerkelijke goederen - inclusief kerken - die zij door vrijwillige giften, erfenissen, collectes of aankoop hadden verkregen. Het was echter het zesde additionele artikel dat het meest in de belangstelling kwam te staan, want dit artikel bood aan de grootste kerkelijke gemeente in elke plaats de mogelijkheid om in het bezit te komen van hervormde kerken en pastorieën. Tenminste, wanneer deze niet onder het voorgaande artikel vielen. Kerktorens en de zich daarin bevindende klokken werden of bleven echter zonder meer eigendom van de dorpen of steden waarin ze stonden ¹⁴⁴). De laatstgenoemde bepaling gold in Brabant overigens al sinds december 1795 ¹⁴⁵).

Het zesde additionele artikel droeg de plaatselijke besturen op, binnen zes maanden na de aanneming van de staatsregeling een schikking te treffen tussen de kerkgenootschappen, tenminste, waar dat vereist was. Vele municipaliteiten hadden dit verkeerd begrepen en ondanks protesten van de voormalige bezitters, kerken van eigenaar doen wisselen. Daarom kwam het intermediair uitvoerend bewind al op 12 juli 1798 met een verduidelijking van het bewuste zesde additionele artikel. Het zou de taak van de municipaliteit zijn om - aan de hand van taxaties van gebouwen en opgaven van de grootte van de plaatselijke kerkgenootschappen - een 'plan van schikking' op te stellen. Het plaatselijke bestuur zou die schikking echter alléén uit mogen voeren, wanneer alle partijen er mee akkoord zouden gaan. Zo niet, dan zou het vertegenwoordigend lichaam er over beslissen. Tot dan moest alles bij het oude blijven ¹⁴⁶).

¹⁴⁴ Ibidem, 77-79.

¹⁴⁵ Mommsers, Van generaliteitsland tot gewest, 1, 220.

¹⁴⁶ AHG 100, 12 juli 1798.

De eerste poging

Aan de hand van deze publicatie toog de Bergse municipaliteit begin augustus 1798 aan het werk. Allereerst informeerde zij bij het katholieke kerkbestuur en bij de hervormde kerkeraad naar het aantal lidmaten dat hun kerkgenootschap telde, zodat de ‘relatieve meerderheid der zielen’ kon worden opgemaakt. De kerkmeesters en ouderlingen gaven hieraan gehoor en deden in hun wijken tellingen ¹⁴⁷). Volgens de opgave van het katholieke kerkbestuur beliep het totaal aantal katholieken in hun parochie 4001 zielen. Daarvan waren er 3364 uit de stad, 473 uit de Buitenpoorterij en 164 uit Borgvliet afkomstig ¹⁴⁸). De hervormde kerkeraad maakte naar aanleiding van de gedane telling bekend dat het aantal geloofsgenoten te Bergen op Zoom 1890 bedroeg ¹⁴⁹). Dit aantal doet echter - vergeleken met een opgave van hetzelfde kerkgenootschap van november 1796 - sterk vermoeden dat hierbij ook de lidmaten van de Église Wallonne geteld waren. Dat was niet de bedoeling. Weliswaar werden zowel de Engels- als Waals-hervormde gemeentes als delen van de voormalig heersende kerk beschouwd, maar bij het ‘plan van schikking’ dienden zij afzonderlijk te worden geteld ¹⁵⁰).

Nu de municipaliteit bewijzen in handen had dat het katholieke kerkgenootschap te Bergen op Zoom de meeste lidmaten had in deze plaats, wilde zij overgaan tot het opstellen van een ‘plan van schikking’. Voordat zij hier echter mee kon beginnen, deelden enige municipaliteitsleden mee dat de Grote Kerk volgens de hervormden een wettig en bijzonder eigendom van hun gemeente was ¹⁵¹). Deze

¹⁴⁷ AHG 5, p. 3, 4 augustus 1798; APMH 101, fol. 60-60vo.

¹⁴⁸ Ibidem, fol. 62vo en p. 63.

¹⁴⁹ AHG 5, p. 4.

¹⁵⁰ Noordeloos, Restitutie der kerken, 112-114.

¹⁵¹ SA, voorl. nr. 130, p. 438-439.

bewering veranderde natuurlijk een heleboel: wanneer dit inderdaad het geval was, dan viel de Grote Kerk niet onder het zesde, maar onder het vijfde additionele artikel en zou er niets te schikken vallen. De Grote Kerk bleef dan gewoon aan de hervormde gemeente toebehoren. Dit moest dus eerst onderzocht worden en daarom ontving de hervormde kerkeraad 17 augustus 1798 een brief van de municipaliteit met de vraag of de hervormde gemeente door aanbouw uit eigen kas recht van eigendom op de Grote Kerk en kosterswoning meende te hebben. Bij uitblijven van een antwoord op deze vraag zou de municipaliteit de gebouwen niet als wettig en bijzonder eigendom beschouwen ¹⁵²). (Een nuttige toevoeging overigens, want overal in het land probeerden de hervormden de kwestie van de kerknaasting door trainen op de lange baan te schuiven) ¹⁵³).

Het dreigement miste zijn doel niet: een week later al ontving de municipaliteit een antwoord van de hervormde kerkeraad. De ouderlingen gaven daarin toe, dat ze de gestelde vraag betreffende het recht van eigendom door aanbouw uit eigen kas met 'neen' moesten beantwoorden. Maar zij voegden daar onmiddellijk aan toe, dat zij desondanks wel degelijk recht hadden op kerk en kosterswoning. De in 1749 door de Staten-Generaal uitgeschreven collectie had namelijk plaatsgevonden ten behoeve van de hervormde gemeentes van Bergen op Zoom en Sas van Gent. De Grote Kerk van Bergen op Zoom zou dus herbouwd zijn uit liefdegaven die gedaan waren aan het hervormde kerkgenootschap te Bergen op Zoom en als zodanig vallen onder het vijfde additionele artikel van de staatsregeling van 1798. De kerkeraad achtte het onnodig de rechten van zijn gemeente op het oude kerkgebouw van vóór 1747 op te sporen: daarvan waren slechts

¹⁵² AHG 5, 18 augustus 1798; SA, voorl. nr. 130, p. 449-452.

¹⁵³ Noordeloos, Restitutie der kerken, 81-84.

de grondslagen en muren over waarop de nieuwe kerk gebouwd was. Maar wie maakte zich nu druk om ‘eenige oude afbraak’? ¹⁵⁴). Zulke lieden bleken er toch wel degelijk te zijn: het katholieke kerkbestuur van Bergen op Zoom zat er toevallig vol mee. Toen dit bestuur dan ook op 14 september 1798 - evenals de kerkeraden van de andere Bergse kerkgenootschappen - op de hoogte werd gesteld van de hervormde aanspraken en door de municipaliteit werd uitgenodigd om hier binnen acht dagen op te reageren, besloot het meteen een advocaat te raadplegen. De keus viel op mr. C. Jamez ¹⁵⁵), een vooraanstaand katholiek uit Breda ¹⁵⁶). Deze stelde voor het katholieke kerkbestuur een brief op, die op 23 september aan de municipaliteit werd gezonden. Het feit dat de hervormde kerkeraad toegaf dat de Grote Kerk niet uit eigen kas was gebouwd, werd natuurlijk gretig beaamd. In de brief van het katholieke kerkbestuur werd echter een andere visie op de collecte van 1749 gegeven. Volgens de katholieke schrijvers van de brief waren de opbrengsten van de bewuste collecte niet bestemd geweest voor het hervormde kerkgenootschap te Bergen op Zoom, maar voor de opbouw van de kerk. De bedoeling van deze collecte zou zijn geweest, de ingezetenen van Bergen op Zoom te hulp te komen in hun deerniswekkende toestand. De kerk zou zodoende niet onder het vijfde, maar onder het zesde additionele artikel vallen en toegewezen moeten worden aan het grootste kerkgenootschap van de stad, aldus het katholieke kerkbestuur ¹⁵⁷).

De andere kerkgenootschappen in de stad dachten daar kennelijk anders over. Op de ook aan hen gestelde vraag wat zij vonden van de door de hervormden gedane aanspraken op de Grote Kerk en

¹⁵⁴ SA, voorl. nr. 856.16, 24 augustus 1798.

¹⁵⁵ Mommers, Van generaliteitsland tot gewest, II, 431-432.

¹⁵⁶ APMH 101, p. 75; SA, voorl. nr. 130, p. 505-506.

¹⁵⁷ SA, voorl. nr. 856.16, 23 september 1798.

kosterswoning en van de daartoe aangevoerde bewijzen, deelden zowel de Lutherse als Waalse kerkeraad schriftelijk mee dat daarop naar hun mening niets aan te merken viel. De parnassim (kerkmeesters) van de joodse gemeente hadden aan de president van de municipaliteit mondeling hetzelfde te kennen gegeven, met de toevoeging zich liever buiten de kwestie te houden ¹⁵⁸).

Voor het stadsbestuur werd de zaak nu te ingewikkeld. Vooral vond zij het een moeilijke kwestie om uit te maken of het gebouw al dan niet uit afzonderlijke kas was gebouwd. En omdat het zo'n 'teder point' betrof, werd het probleem maar voorgelegd aan het vertegenwoordigend lichaam, dat de brieven van kerkbestuur, kerkeraden en stadsbestuur op 9 oktober 1798 in handen van een commissie stelde ¹⁵⁹). Deze commissie, naar haar voorzitter Steijn Parvé vernoemd, was speciaal in het leven geroepen om de stroom van verzoekschriften die het vertegenwoordigend lichaam over zich heen kreeg naar aanleiding van de kerkenkwestie, naar behoren te verwerken. Daar de gemeentebesturen en kerkgenootschappen met allerhande moeilijkheden (waaronder de kleinste futiliteiten) kwamen aanzetten, zaten Steijn Parvé en zijn medecommissieleden tot over de oren in het werk. Dit had enorme vertragingen in de behandeling van de geschillen tot gevolg, want de commissie moest over alle verzoekschriften rapport uitbrengen, vóór dat het vertegenwoordigend lichaam er een besluit over nam ¹⁶⁰). Het duurde vier maanden eer Steijn Parvé en de zijnen hun oordeel over de Bergse aangelegenheid op papier hadden staan.

Aanvankelijk had degene die op dat moment rapporteur van de commissie was, Dion. Werner, een rapport samengesteld dat in het

¹⁵⁸ SA, voorl. nr. 130, p. 518-519; SA, voorl. nr. 856.16, 16 en 20 september 1798.

¹⁵⁹ Raaijmakers, St. Gertrudiskerk, 26; SA, voorl. nr. 130, p. 549-555.

¹⁶⁰ Noordeloos, Restitutie der kerken, 104-105.

voordeel van de hervormde gemeente was. De meerderheid van de commissie ging hier echter niet mee akkoord, zodat er een nieuw rapport opgesteld moest worden. Dit was in het voordeel van de katholieken. In dit rapport werd er van uitgegaan dat de staten-generaal de in 1747 verwoeste kerk altijd als eigendom van de gehele burgerlijke gemeente van Bergen op Zoom hadden beschouwd. De in 1749 tot herstel van de kerk gebruikte collectegelden waren dan ook voor de gehele burgerij bestemd geweest en niet slechts voor de hervormde gemeente. De Eerste Kamer was het hier echter niet mee eens. Zij was van mening dat degenen die indertijd aan de collecte hadden bijgedragen, dit hadden gedaan in de overtuiging dat hun gift tot herstel van de Grote Kerk en dus ten behoeve van haar gebruikster, de hervormde gemeente, zou worden aangewend. Op die manier geredeneerd zou de Grote Kerk na 1749 dus gebouwd zijn uit vrijwillige giften aan het hervormde kerkgenootschap te Bergen op Zoom en als zodanig - ingevolge het vijfde additionele artikel van de staatsregeling - het wettig eigendom zijn van dat kerkgenootschap. De Eerste Kamer keurde het rapport van de commissie Steijn Parvé dan ook af ¹⁶¹). Natuurlijk volgden de belanghebbenden in Bergen op Zoom de behandeling van de kwestie in het vertegenwoordigend lichaam voorzover dat mogelijk was op de voet. Geen wonder ook, dat de leden van het hervormde kerkbestuur zich grote zorgen maakten, toen zij uit de Rotterdamsche Courant van 19 februari 1799 vernamen wat de inhoud was van het enkele dagen daarvoor bij de Eerste Kamer ingediende rapport. De directeur van de vesting Bergen op Zoom, kolonel Von Freijtag (overigens geen lid van het hervormde kerkbestuur), adviseerde daarom de hervormde kerkmeesters eens aan een vriend van hem te schrijven, de representant H. van Roijen,

¹⁶¹ Ibidem, 108-109; AHG 101, 1 maart 1799.

die toevallig zitting had in de commissie Steijn Parvé. Het zou niet overbodig zijn volgens Von Freijtag, om hem nog eens uit de doeken te doen hoe het precies zat met het eigendomsrecht over de Grote Kerk ¹⁶²). De hervormde kerkmeester Th.L. Drabbe had bovendien al contact opgenomen met 't Hoen, een vriend van Van Roijen, toen mr. L. de Geep als woordvoerder van het hervormde kerkbestuur op 25 februari 1799 aan Van Roijen zélf schreef.

Enkele dagen later deelde Van Roijen aan De Geep mee, hoe de vork nu precies in de steel zat. Na de afwijzing van het rapport door de Eerste Kamer, had de commissie Steijn Parvé een nieuw rapport samengesteld dat in het voordeel van de hervormden was. Van Roijen verwachtte dat dit werkstuk, dat nog behandeld moest worden in de Eerste Kamer, wel succes zou hebben. Hij zelf was aanvankelijk voor toewijzing van de Grote Kerk aan de katholieken geweest, maar nu was hij toch - mét de meerderheid van de commissie - van gedachten veranderd en ten volle bereid het hervormde kerkbestuur van dienst te zijn. Hij verzocht echter om vooral geen ruchtbaarheid aan zijn brief te geven, want dat zou enkel maar 'aan de intrigue wapenen bezorgen' ¹⁶³). Waarop de kerkmeesters zich haastten om de representant te verzekeren dat hij kon rekenen op hun 'discretie en secretesse'. Zij konden het overigens niet nalaten om te reageren op de naar hun mening foutieve zienswijze van de (Westbrabantse) representant P.J. Cuijpers ¹⁶⁴), die bij de behandeling van het eerste openbare rapport

¹⁶² AHG 233, p. 128-130.

¹⁶³ AHG 101, 1 maart 1799.

¹⁶⁴ De katholieke P.J. Cuijpers was in 1794 benoemd tot drossaard van het Oostkwartier van het Markiezaat en in 1795 tot burgemeester van Oudenbosch. In 1818 zou hij burgemeester worden van Bergen op Zoom. W.J.F. Juten, 'De familie Cuypers', *Taxandria. Tijdschrift voor Noord-brabantsche Geschiedenis en Volkskunde*, V (1898) 112-116.

van de commissie Steijn Parvé inzake de rechten op de Grote Kerk, dit rapport - en daarmee de aanspraken van de katholieken - had verdedigd. Van Roijen kon de schrijvers op 15 maart 1799 geruiststellen: de commissie was bijna klaar met het tweede rapport en hierin werd geadviseerd de kerk aan de hervormde gemeente toe te wijzen ¹⁶⁵).

De katholieke kerkmeesters van Bergen op Zoom hadden dan misschien niet zo'n goede kruiwagen tot hun beschikking als het hervormde kerkbestuur er een had in de persoon van Van Roijen (nota bene lid van de commissie Steijn Parvé!), maar zij hadden toch ook een welingelicht sympathisant. Zij werden er namelijk door 'een particulier uyt den Haag' (Cuijpers?) van op de hoogte gebracht dat hun aanspraken op de Grote Kerk niet veel kans maakten gehonoreerd te worden en dat zij beter een rekest bij het vertegenwoordigend lichaam konden indienen. Dit advies werd 14 maart 1799 opgevolgd; de belangrijkste bewering in het verzoekschrift was dat er van de oude St.Gertrudiskerk van vóór 1747 nog heel wat overeind stond en dat er dus na 1747 geen nieuwbouw was gepleegd, maar reparatie. En reparatie van andermans eigendom leidde volgens het katholieke kerkbestuur nooit of te nimmer tot verandering van eigenaar. De commissie Steijn Parvé oordeelde evenwel dat hiermee geen nieuwe bewijzen werden aangevoerd en het rekest werd slechts beschouwd als een herhaling van de op 23 september 1798 aan de municipaliteit van Bergen op Zoom voorgelegde aanspraken ¹⁶⁶).

8 juli 1799 legde de commissie Steijn Parvé de zaak opnieuw voor aan de Eerste Kamer. Daarbij stelde zij voor om de Grote Kerk te Bergen op Zoom tot wettig eigendom van het daar gevestigde hervormde

¹⁶⁵ AHG 101, 11 en 16 maart 1799.

¹⁶⁶ Raaijmakers, St. Gertrudiskerk, 28; APMH 101, p. 94-98.

kerkgenootschap te verklaren. Hiervoor werd aangevoerd dat de kerk na 1747 herbouwd was uit speciaal voor de hervormde gemeente gecollecteerde gelden. De overige kerkgenootschappen in de stad zouden slechts aanspraken kunnen maken op de grondslagen en andere overblijfselen die van vóór 1747 dateerden. Ook konden zij rechten doen gelden op die goederen en fondsen die bij de Grote Kerk behoorden, maar niet op wettige wijze door de hervormde gemeente waren verkregen. Na de nodige discussies besloot de meerderheid van de Eerste Kamerleden op 18 juli 1799 het advies van de commissie Steijn Parvé aan te nemen en het genomen besluit ter sanctie door te zenden aan de Tweede Kamer ¹⁶⁷).

Nu was het de beurt van de Tweede Kamer om een commissie in te stellen ter bestudering van het besluit van de Eerste Kamer. Dat gebeurde nog dezelfde maand; de commissie telde drie leden, die pas op 15 januari 1800 aan de Tweede Kamer advies uitbrachten.

Voorgesteld werd om het besluit van de Eerste Kamer te bekrachtigen en het in een decreet te veranderen. De Tweede Kamer handelde 21 januari dienovereenkomstig en daarmee was de zaak gesloten. Via de omslachtige weg van uitvoerend lichaam, agent van inwendige politie en municipaliteit, kwamen de afschriften van het besluit van het vertegenwoordigend lichaam uiteindelijk bij de belanghebbenden. Het katholieke kerkbestuur leek niet van plan om nog aanspraken te maken op de waarde van grondslagen, muren, goederen of fondsen: 'Is Geresolveerd Beijde die Stukken voor Commenucatie aan te neemen en Het Selven te Depositeeren bij de papieren de kerk concerneerende' ¹⁶⁸).

¹⁶⁷ Noordeloos, Restitutie der kerken, 109-110; Raaijmakers, St. Gertrudiskerk, 28-29; AHG 5, 11 februari 1800.

¹⁶⁸ APMH 101, p. 103-112.

De hervormde kerkeraad was dan ook niet van zins om slapende honden wakker te maken door zelf over die mogelijke aanspraken te

10. Biechtstoel, afkomstig uit de schuilkerk aan de Korenmarkt. Deze vroeg achttiende-eeuwse Vlaamse biechtstoel werd in 1797 samen met twee andere gekocht uit de geveilde inventaris van de cisterciënzer Peer Potsabdij te Antwerpen. Kerk van de H. Maagd Maria ten Hemelopneming, Bergen op Zoom. [RCE 192.330](#)

beginnen. Het leek verstandiger ‘aftewachten, wat de andere Kerkgenootschappen daaromtrent doen zullen’ ¹⁶⁹). De nieuwe grondwet van 1801, minder vriendelijk voor de katholieken dan die van 1798, bepaalde bovendien dat alle kerkgenootschappen die bezittingen zouden houden, waarover zij aan het einde van de vorige eeuw beschikten. Op deze manier werd de toestand nog eens extra geconsolideerd ¹⁷⁰). Maar was het de katholieken te Bergen op Zoom in de jaren tussen 1795 en 1801 niet gelukt om in het bezit van de Grote Kerk te komen, de geloofsgenoten in de omgeving hadden meer succes. De oude kerken van Ossendrecht, Halsteren, Oudenbosch, Standdaarbuiten, Oud- en Nieuw-Gastel, Hoeven en Wouw, kwamen allemaal weer in handen van de katholieke inwoners van die plaatsen ¹⁷¹).

De tweede poging

De hele affaire leek al jaren te zijn begraven, toen Lodewijk Napoleon in 1806 als koning van Holland zijn regering begon. Zoals we hiervoor reeds zagen, was de ongelijke behandeling van katholieken en hervormden hem verre van aangenaam en mede onder invloed van de katholieken die nu invloedrijke posities gingen innemen in de regering en de staatsraad ¹⁷²), probeerde hij aan deze toestand een einde te maken. Behalve aandacht voor de gelijke bezoldiging van predikanten en katholieke geestelijken had Lodewijk ook interesse voor de nog steeds bestaande geschillen inzake de kerkgebouwen. Was het bezit hiervan door de staatsregeling van 1801 geconsolideerd, het koninklijk decreet van 2 augustus 1808 zette dit bezit weer op losse schroeven.

¹⁶⁹ AHG 5, p. 45-53.

¹⁷⁰ Homan, Napoleontische tijd, 28.

¹⁷¹ Noordeloos, restitutie der kerken, 254-255.

¹⁷² P.J. Cuijpers (zie noot 164) was een van hen. Juten, ‘De familie Cuypers’, 112.

Uitgangspunt hierbij was dat aan ondraaglijke toestanden een eind moest komen. Het was duidelijk dat de koning en zijn adviseurs, door het grootste kerkgenootschap in een plaats ook over het grootste kerkgebouw in die plaats te willen laten beschikken, vooral de situatie in Brabant wilden verbeteren. Dit zou echter in alle redelijkheid geregeld moeten worden ¹⁷³).

Naar aanleiding van dit decreet werd bij alle kerkbesturen in het departement Brabant geïnformeerd of er wellicht geschillen met andere kerkgenootschappen bestonden over het bezit van kerken en dergelijke. Zo ook bij de hervormde en katholieke kerkbesturen van Bergen op Zoom ¹⁷⁴). De leden van het hervormde kerkbestuur deden of hun neus bloedde en deelden de burgemeester eind oktober 1808 mee, 'dat er hoe genaamt geene geschillen over het bezit van onze Kerk binnen deeze Gemeente exteeren of kunnen exteeren, vermits die zaak reeds over eenige Jaren door Hoog gezag beslist is' ¹⁷⁵). Het katholieke kerkbestuur dacht er evenwel anders over en gaf begin november te kennen dat er wezenlijke geschillen waren met de hervormde gemeente over het bezit van kerken, voornamelijk over de St. Gertrudis met de daaraan verbonden eigendommen en voordelen ¹⁷⁶).

Het was eigenlijk niet goed tot de kerkbesturen in den lande doorgedrongen, wat het decreet van 2 augustus 1808 voor gevolgen kon hebben met betrekking tot de naasting van de hervormde kerken. Dat werd pas duidelijk toen op 5 februari 1809 een nieuw decreet werd uitgevaardigd, waarin uiteen werd gezet wat de mogelijkheden waren en hoe de assessoren (de personen die speciaal met de

¹⁷³ Noordeloos, Restitutie der kerken, 264-265 en 287.

¹⁷⁴ AHG 234, p. 142-143; APMH 141, 24 oktober 1808.

¹⁷⁵ AHG 234, p. 143-144.

¹⁷⁶ APMH 101, 1 november 1808.

naasting en ruiling van kerken belast werden) te werk zouden gaan ¹⁷⁷). De Brabantse assessoren hadden nog niet eens hun taak op redelijke wijze ter hand kunnen nemen, toen koning Lodewijk een rondreis door het departement kwam maken om zich op de hoogte te stellen van de plaatselijke toestanden. Eind april en begin mei 1809 bezocht hij ook West-Brabant. Hiervan werd door de katholieke kerkbesturen uit de streek gebruik gemaakt om gezamenlijk bij de koning om lotsverbetering te vragen voor de katholieken en hun parochies ¹⁷⁸), terwijl het Bergse kerkbestuur - op audiëntie bij de koning - ook nog eens een verzoekschrift aanbood. Steunend op het decreet van 2 augustus 1808 en gebruikmakend van uitdrukkingen als 'natuurrecht' en 'het regt der volkeren', werd daarin het recht van de Bergse katholieken op de Grote of St. Gertrudiskerk aangetoond. De toewijzing van de kerk aan de hervormden in 1800 zou alleen maar tot stand zijn gekomen 'in het heette der revolutie' ¹⁷⁹).

Maar ook de hervormden maakten van de gelegenheid gebruik om hun zaak bij de hooggeplaatste bezoekers te verdedigen. Op de dag van het koninklijk bezoek aan Bergen op Zoom overhandigde Th.L. Drabbe, lid van het hervormde kerkbestuur, een verzoekschrift aan de minister van eredienst, J.H. Mollerus, die zich in het gevolg van de koning bevond. Mollerus stond niet al te positief tegenover de door de koning genomen besluiten inzake de gelijkstelling van de katholieke en hervormde kerkgenootschappen. Hij had al meerdere beslissingen op dit gebied aanmerkelijk vertraagd en tegengewerkt ¹⁸⁰). Vandaar dat de hervormde kerkmeester bij hem aan het goede adres was.

¹⁷⁷ Noordeloos, Restitutie der kerken, 271; AHG 101, 5 februari 1809.

¹⁷⁸ APMH 141, 'Aan Spraak aan Zijne Majestijd den Koning van Holland'.

¹⁷⁹ Ibidem, 27 april 1809, HH.

¹⁸⁰ Noordeloos, Restitutie der kerken, 288-289.

Lodewijk was echter vast van plan om in het departement Brabant alle geschillen op kerkelijk gebied voorgoed te beëindigen. Daartoe vaardigde hij tijdens zijn verblijf te Bergen op Zoom op 4 mei 1809 dan ook een decreet uit. Het tweede artikel van dit decreet bevatte definitieve beslissingen waarbij in 26 Brabantse plaatsen hervormde kerkgebouwen aan de katholieke inwoners werden toegewezen en waarbij tal van andere zaken werden geregeld, zoals vergoedingen daarvoor aan de hervormde gemeentes van die plaatsen. Artikel 1 ging over een aantal moeilijke gevallen waarover de koning niet zonder meer durfde te beslissen: het betrof hier de Grote Kerken in de steden 's-Hertogenbosch, Breda, Bergen op Zoom, Steenberg en Zevenbergen. In elk van deze vijf plaatsen moest een commissie worden gevormd uit de kundigste en bedaardste lidmaten van de hervormde en katholieke gemeentes, die een minnelijke schikking zou moeten voorbereiden. In geval van financiële moeilijkheden was de koning bereid bij te springen om tot een oplossing te komen. Wanneer de commissie echter niet tot een vergelijk zou komen, dan zou de koning beslissen, waarbij hij er vooral op zou letten 'aan welke zijde de minste redelijkheid heeft plaats gehad' ¹⁸¹). Een stok achter de deur dus!

De totstandkoming van de commissie te Bergen op Zoom ging niet bepaald van een leien dakje. Niet zozeer omdat de hervormden er moeite mee hadden: die hadden al vrij spoedig 'een voortaan blijvende Commissie ... ter bevordering van de belangen van ons Kerkgenootschap' in het leven geroepen. Deze bestond uit zes vooraanstaande personen, waaronder een predikant en leden van kerkeraad en kerkbestuur, die - zoals het koninklijk decreet voorschreef - waren benoemd door de kerkeraad en goedgekeurd door

¹⁸¹ Ibidem, 402-403; APMH 141, 4 mei 1809, K.

de lidmaten ¹⁸²). Ook de zes door het katholieke kerkbestuur benoemde commissieleden, waaronder twee kerkmeesters, waren vooraanstaande lieden. Het kerkbestuur gaf hen volledige vrijheid om naar eigen goeddunken te handelen ¹⁸³). De katholieke commissieleden traden echter minder eensgezind naar voren dan hun hervormde collega's: dat bleek wel op de eerste bijeenkomst waar de twee commissies elkaar ontmoetten.

Op woensdag 31 mei 1809 kwam men voor de eerste maal bijeen ten stadhuize in aanwezigheid van burgemeester en stadssecretaris. Eén van de katholieke commissieleden maakte al meteen bezwaar tegen zijn benoeming, omdat hij als rijksambtenaar eerst toestemming van zijn minister moest hebben alvorens zitting te mogen nemen; een ander katholiek lid moest eerst gerechtelijk opgeroepen worden voor hij in de vergadering verscheen, waarna hij weigerde het lidmaatschap van de commissie te aanvaarden. Waarop weer een derde katholiek bekend maakte dat hij eveneens zou bedanken wanneer anderen dat deden. De eerste bijeenkomst was hiermee mislukt en de aanwezigen moesten uiteen gaan, omdat de katholieke commissie niet eens tot stand was gekomen ¹⁸⁴). Overigens valt bij het voorgaande niet alleen de chaotische toestand in de katholieke commissie op; ook het feit dat er sprake is van twee commissies, een hervormde en een katholieke, is typisch. Het koninklijk decreet van 4 mei 1809 maakte namelijk slechts gewag van één commissie in elke plaats. Een en ander zou dan ook gevolgen hebben voor de (omslachtige) werkwijze die nu volgde. Op 8 juni was er een gezamenlijke vergadering belegd van de twee commissies onder voorzitterschap van de uit 's-Hertogenbosch overgekomen assessoren. De katholieke commissie was toch tot stand

¹⁸² AHG 6, p. 73.

¹⁸³ APMH 101, 25 mei 1809 en 7 juni 1809.

¹⁸⁴ AHG 12, 31 mei 1809.

gekomen - zij het zonder rijksambtenaar - dus men kon aan het werk. In deze vergadering werd door de hervormde commissieleden naar voren gebracht, dat zij zich van het bestaan van geschillen helemaal niet bewust waren. Ook onder de aanwezige katholieken bleken er personen te zijn, die van dergelijke geschillen niet op de hoogte waren. Wel was het hen bekend dat enige katholieken de koning een verzoekschrift hadden aangeboden. Waarop een van de commissieleden - een lid van het katholieke kerkbestuur - toegaf dat hij en anderen dit rekest hadden getekend. De assessoren toonden zich over een en ander zeer verwonderd, maar het bevreemde hen nog het meest, dat de hervormden vol hielden van geen geschillen af te weten. Omdat volgens het koninklijk decreet van 4 mei 1809 de kwestie op 1 juli a.s. moest zijn afgewerkt, dienden de commissieleden snel komaf te maken met een schikking tussen hun twee kerkgenootschappen ¹⁸⁵).

Om het werk van de commissies 'ter vereffening der kerkgeschillen' te vergemakkelijken, had de landdrost aan de administrateurs van de betwiste kerken opening van zaken op financieel gebied gelast. Dat was dan ook het eerste waar de katholieke commissie op 9 juni via de burgemeester naar informeerde ¹⁸⁶). Aan dit verzoek werd nog dezelfde dag door het hervormde kerkbestuur voldaan, echter met de toevoeging: '[zonder] dat wij hier door in het minste of geringste willen verstaan worden van ons volkomen recht van eigendom af te wijken' ¹⁸⁷). De opgave werd door de katholieke commissie niet geaccepteerd, zijnde geen volledige opening van zaken. De burgemeester, dit aan het hervormde kerkbestuur overbrengend, kreeg hierop van de hervormde

¹⁸⁵ Ibidem, 8 juni 1809; APMH 141, 15 juni 1809.

¹⁸⁶ Ibidem, 9 juni 1809, VV.

¹⁸⁷ Ibidem, 10 juni 1809, BB.

kerkmeesters een sarcastisch antwoord terug ¹⁸⁸). De katholieke commissieleden vroegen daarom maar aan hun hervormde collega's wat zij van de bewuste opgave vonden. En daar zij als antwoord kregen dat die opgave klopte, besloten de katholieke commissieleden dat dan maar te zullen geloven ¹⁸⁹).

Ondertussen waren de onderhandelingen tussen de hervormde en katholieke commissies al snel op gang gekomen. Maar in plaats van samen te vergaderen, werd er door de twee commissies uitsluitend gecorrespondeerd, iets wat natuurlijk veel meer tijd kostte en de partijen letterlijk en figuurlijk niet bepaald bij elkaar bracht. De katholieken startten de procedure door op 11 juni 1809 te verwijzen naar de getalsverhouding van katholieken en hervormden in de stad, die 11 : 4 was en de daaraan tegenovergestelde grootte van de kerkgebouwen. 'Ingevolge Speciale Qualificatie op ons verleden' werd verzocht 'de groote parochiale of Ste. Gertrudiskerk dezer stad, met en benevens deszelfs voor- en nadelen, aan de Roomsche Catholyke gemeente af te staan'. Hiervoor wilden de katholieken aan alle redelijke verlangens van de hervormden voldoen ¹⁹⁰). De hervormde commissie toonde zich verbaasd over dit voorstel. Wisten de katholieken dan niet dat het koninklijk decreet van 4 mei 1809 alleen van toepassing was op kerken die géén wettig en uitsluitend eigendom van de gebruikers waren? De Grote Kerk te Bergen op Zoom, wettig en uitsluitend eigendom van de hervormde gemeente, kwam dus niet voor naasting in aanmerking volgens de hervormde commissie, waarna zij nog eens uitvoerig inging op de definitieve toewijzing van de kerk in 1800 ¹⁹¹).

¹⁸⁸ Ibidem, 13 juni 1809, AA.

¹⁸⁹ Ibidem, 19 juni 1809, MM en 20 juni 1809, CC.

¹⁹⁰ AHG 12, 12 juni 1809.

¹⁹¹ Ibidem, 13 juni 1809.

Hier gingen de katholieken tegenin: het geschil viel wel degelijk onder de bepalingen van het decreet van 4 mei, de katholieke commissie ging uitsluitend van dit decreet uit! Men maakte zelfs de door het katholieke kerkbestuur bedongen eigendomsrechten op de Grote Kerk - waarvoor het bewijs overigens héél sterk zou zijn - ondergeschikt aan het decreet. Nee, de zienswijze van de hervormde commissie was helemaal fout: men moest slechts naar de aantallen lidmaten en dus naar de behoeften van de gemeentes kijken. En omdat de behoeften van de katholieke parochie groot en die van de hervormde gemeente maar klein zouden zijn, bood de katholieke commissie met een genereus gebaar aan, de katholieke kerk aan de Korenmarkt te ruilen tegen de Grote Kerk mét de helft van de bijbehorende goederen, fondsen én schulden. In een bijzonder slechte poging dit voorstel te verkopen, werden de hervormde commissie de bezwaren voorgehouden die voor de katholieken aan deze schuurkerk kleefden. Maar, schreven de katholieke commissieleden, van een ongezonde en verstikkende opeenstapeling van gelovigen, van lawaai op de galerijen dat de godsdienstoefeningen verstoort en van het buiten de kerk bij moeten wonen van de erediensten zouden de lidmaten van een kleine gemeente als de hervormde geen last hebben. Voorwaar een slimme manier om de waren aan te prijzen! Bovendien bood de katholieke commissie aan, afstand te doen van de rechten op de Waalse en Lutherse kerken in de stad: misschien hadden de Lutheranen trouwens welinteresse voor de schuurkerk, dan zouden de Waalsen Nederduits-hervormden samen kunnen kerken! ¹⁹²). Dit laatste voorstel zorgde voor een verontwaardigde reactie van de Lutherse kerkeraad, die zich afvroeg hoe de katholieke commissie het waagde over de Lutherse

¹⁹² APMH 141, 15 juni 1809, B.

kerk, zijnde wettig eigendom van zijn gemeente, te willen beslissen ¹⁹³).

Ook de hervormde commissie liet weten dat de van katholieke zijde gedane voorstellen te gek waren om los te lopen: hoe haalden de commissieleden het in hun hoofd om over de gebouwen van andere kerkgenootschappen te willen onderhandelen en hoe kwamen zij er bij om de hervormden een gebouw aan te bieden dat de katholieken zelf ongeschikt en ongezond vonden? Nee, de Grote Kerk was hen door het hoogste gezag toegewezen; de katholieken konden hooguit een uitkering krijgen voor de oude grondslagen en met dat geld de schuurkerk vergroten of een ander gebouw zoeken ¹⁹⁴). De gestaag voortdurende briefwisseling tussen de twee commissies (zij schreven elkaar bijna elke dag) begon nu te ontaarden in een welles-nietes ruzie. Aan de ene kant waren de hervormden vastbesloten om de Grote Kerk niet af te staan, omdat deze hen in 1800 was toegewezen, aan de andere kant bleven de katholieken hameren op het feit dat zij het grootste kerkgenootschap van de stad vormden en kwamen zij telkens aandragen met dezelfde, voor elk ander kerkgenootschap oninteressante voorstellen. Daartoe onderzochten zij zelfs hoe het zat met het eigendomsrecht van de Lutherse en Waalse kerken. Daaraan viel echter niet te tornen. (66). In de loop van de onderhandelingen ontstond ook nog enige beroering over het gerucht dat de hervormde commissie zich - ondanks het feit dat het overleg nog steeds gaande was - door middel van een rekest tot de koning zou hebben gewend. Hiervan beschuldigd door de katholieke commissie, ontkenden de hervormde commissieleden dit in alle toonaarden. Opvallend is

¹⁹³¹⁹³ Ibidem, 21 juni 1809, LL.

¹⁹⁴ Ibidem, 16 juni 1809, H.

evenwel, dat zich tussen de stukken van de hervormde commissie wél een concept van een dergelijk rekest bevindt ¹⁹⁵).

Het was zonneklaar dat er op deze manier van een minnelijke schikking niets terecht zou komen. Al op 18 juni 1809 zag de katholieke commissie zich genoodzaakt 'de streelende hoop van, door het zoeken van nieuwe voorstellingen en opofferingen, UI. toetreding te vinden, op te geven' ¹⁹⁶). Na nog enkele nietszeggende brieven over en weer, besloten de beide commissies alle stukken betreffende het geschil aan de landdrost van Brabant te sturen en een verslag van de onderhandelingen mee te zenden. In hun rapport ontkenden de hervormde commissieleden nog steeds dat er geschillen zouden bestaan over het bezit van de Grote Kerk: zijne majesteit was misleid door de katholieken die hem een verzoekschrift daarover hadden aangeboden. Deze lieden hadden de koning op het onjuiste denkbild gebracht dat de Grote Kerk géén wettig eigendom van de hervormde gemeente zou zijn. De katholieken leefden volgens de hervormde commissie in de dwaze veronderstelling dat wat de hoogste macht ooit wettig had verklaard, door een opvolgende hoogste macht ongedaan kon worden gemaakt ¹⁹⁷).

Evenmin als de hervormde commissie dat voor de katholieke had, had de katholieke commissie een goed woord voor de houding van de hervormden bij de onderhandelingen. Telkens weer zouden de katholieke commissieleden de belangen van hun opdrachtgevers hebben verwaarloosd om toch maar tot een minnelijke schikking te komen. Voor hen was de wens van de koning heilig. En of de landdrost er maar nota van wilde nemen dat alle gedane voorstellen tot schikking door de katholieken waren gedaan! Daarentegen hadden de

¹⁹⁵ AHG 13; APMH 141, 18 juni 1809, Jen 19 juni 1809, D.

¹⁹⁶ Ibidem, 18 juni 1809, C..

¹⁹⁷ AHG 12, 26 juni 1809.

11. In 1844 werd de leegstaande schuilkerk verbouwd tot Korenmarktkazerne. De midden- en zijbeuken zijn hier nog te onderscheiden. Vroegst bekende foto, ca. 1895. [RCE 20319185](#)

hervormden koppig vastgehouden aan de toewijzing van 1800, die volgens de katholieke commissie ‘als bij verrassing genomen’ was. Bovendien was het geschil nooit uit de weg geruimd, want de waarde van de grondslagen, muren, goederen en fondsen was nooit uitbetaald! ¹⁹⁸).

Zoals we reeds zagen hadden er - net als te Bergen op Zoom - ook te 's-Hertogenbosch, Breda, Steenberg en Zevenbergen, door middel van commissies minnelijke schikkingen tussen de kerkgenootschappen tot stand moeten komen. Men had echter (zoals te verwachten was geweest) in geen van de vijf plaatsen een oplossing gevonden, zodat het wachten was op een beslissing van de koning. De katholieke leden van de Bredase commissie vonden dit te lang gaan duren en stuurden een brief aan de koning, waarin om een spoedige afhandeling van de

¹⁹⁸ APMH 141, 27 juni 1810 (foutief gedateerd; dit moet zijn: 27 juni 1809).

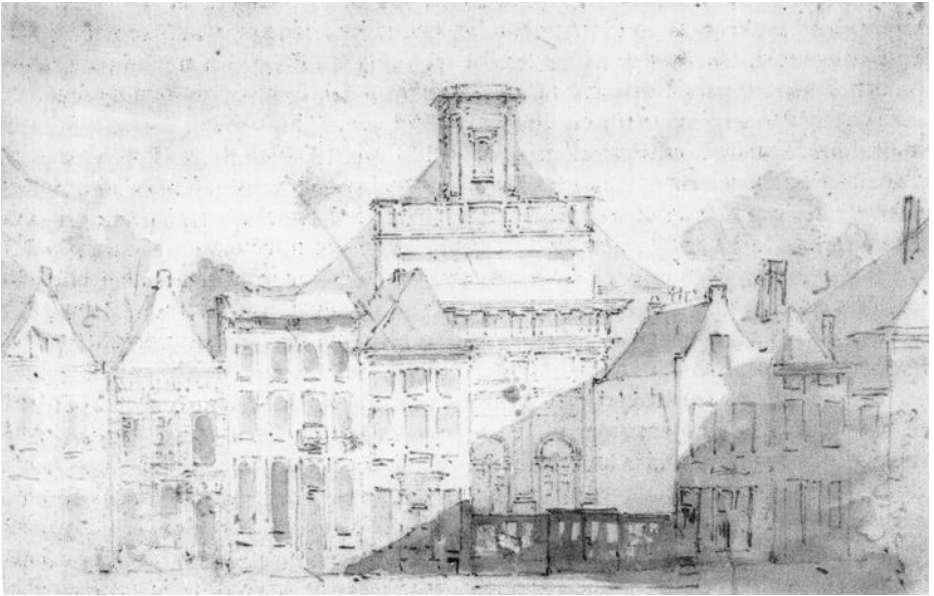
kwestie werd gevraagd. Zij probeerden ook de katholieke commissie te Bergen op Zoom voor een dergelijke actie warm te maken, maar deze voelde daar niets voor ¹⁹⁹).

Intussen had de koning niet stil gezeten: 16 oktober 1809 stelde hij de landdrost van Brabant bij decreet voor, te overwegen of het gebruik van één kerk door twee gezindtes in de Brabantse steden geen uitkomst zou bieden. De landdrost bleek deze oplossing voor Bergen op Zoom en Steenberghe zeer geschikt te vinden en stelde voor deze twee plaatsen dan ook het simultaangebruik van de Grote Kerken voor. Nu kwam er echter op 5 november alsnog een kabinetsorder van de koning af, waarin bepaald werd dat, indien er in de steden 's-Hertogenbosch, Breda, Bergen op Zoom en Zevenbergen vóór 1 januari 1810 géén minnelijke schikking tot stand kwam, de kathedrale of hoofdkerken in die steden onmiddellijk zouden overgaan aan de katholieken. De hervormden zouden dan zelfs alle voordelen verliezen waarop zij bij een schikking recht zouden hebben gehad. De minister van eredienst maakte er de koning evenwel op attent, dat het decreet van 16 oktober en de order van 5 november elkaar doorkruisten: de rapporten van de landdrost over de geschillen in de vijf steden waren al binnen en de minister zelf was al bezig met zijn verslag hierover aan de koning ²⁰⁰).

De verschuivingen in de Europese politiek zorgden er echter voor, dat de geschillen niet meer binnen de gestelde tijd werden beëindigd. De keizer van Frankrijk eiste dat zijn broer Lodewijk afstand zou doen van zijn zuidelijke gebiedsdelen, waaronder het departement Brabant. In zo'n situatie oordeelde Lodewijk het verstandiger om de regeling van de kerkenkwestie nog maar wat uit te stellen. Vanuit Parijs gaf hij op

¹⁹⁹ Ibidem, 28 oktober 1809, KK.

²⁰⁰ Noordeloos, Restitutie der kerken, 417-418.

12. Kerk van de H. Maagd Maria ten Hemelopneming aan de Grote Markt. Deze kerk werd in 1829 in gebruik genomen en verving de schuilkerk aan de Korenmarkt. Anonieme tekening, ca. 1850.

18 december 1809 daartoe opdracht. Dit hield overigens niet in dat alle eerder genomen besluiten onuitgevoerd bleven. Die waarvan de uitvoering in volle gang was, werden gehandhaafd ²⁰¹). Maar voor Bergen op Zoom betekende het toch dat alles bij het oude bleef; de katholieken zagen de Grote Kerk weer aan hun neus voorbijgaan, tot grote opluchting van de hervormden.

Na de annexatie van het zuidelijke deel van het koninkrijk Holland vaardigde de Franse keizer Napoleon op 16 april 1810 te Antwerpen een decreet uit, waarbij hij de bestaande ongelijkheden tussen hervormden en katholieken bekritiseerde en een commissaris benoemde die belast werd met de opheffing van onrechtvaardige toestanden. De ministers van binnenlandse zaken en eredienst zouden vóór 1 augustus 1810 een voorstel moeten doen aan de keizer over te

²⁰¹ Ibidem, 419.

nemen maatregelen op dit gebied ²⁰²). In dit decreet vond het katholieke kerkbestuur van Bergen op Zoom de aanleiding om op 29 mei opnieuw een verzoekschrift aangaande het bezit van de Grote of St. Gertrudiskerk in te dienen, ditmaal bij de prefect van het departement van de Twee Nethen waaronder de stad ressorteerde, die te Antwerpen resideerde. De katholieken zouden, zo luidde het daarin gedane voorstel, de hervormden in ruil voor de Grote Kerk een ruime en lichte kerk schenken. Met deze kerk werd de schuurkerk aan de Korenmarkt bedoeld, die eerder als veel te klein en te ongezond werd afgeschilderd. Men noemde dit ‘een teeken van het genoeg, dat wij in alle gelegenheden zullen hebben, van de behulpzame hand aan onse mede broederen te kunnen aan bieden’ ²⁰³).

Het katholieke kerkbestuur liet het hier niet bij, maar stuurde 13 juni ook een verzoek aan de keizerlijke commissaris. Hierin werd aangedrongen op ‘teruggave’ van de St. Gertrudiskerk, terwijl de rechten van de katholieken daarop nog eens uitvoerig uit de doeken werden gedaan: dit om de parochianen gerust te stellen én omdat men gehoord had van hervormde pogingen om het decreet tegen te werken, aldus het kerkbestuur ²⁰⁴). Naar aanleiding van het op 29 mei aan hem gedane verzoek, informeerde de prefect van het departement van de Twee Nethen vanuit Antwerpen bij de burgemeester van Bergen op Zoom naar de staat van de kerkgebouwen in de stad en naar de daarop gemaakte aanspraken ²⁰⁵) Dit gebeurde in juni 1810; dankzij de medewerking van de verschillende kerkbesturen kreeg de prefect nog dezelfde maand antwoord. In september vroeg de sousprefect te Breda gelijksoortige

²⁰² APMH 141, 15 mei 1810. 15.

²⁰³ APMH 101, 29 mei 1810.

²⁰⁴ Ibidem, 13 juli 1810; APMH 141, 6 juni 1810.

²⁰⁵ AHG 234, 16 juni 1810; APMH 141, 15 juni 1810.

inlichtingen aan de Bergse kerkgenootschappen en ook hij ontving ze: het katholieke kerkbestuur tekende er bij aan, dat de Bergse katholieken een ander kerkgebouw hard nodig hadden en dat zij daartoe hoopten op 'godsdienstigen bijstand' van de keizer ²⁰⁶). Nergens blijkt echter dat er met de gevraagde inlichtingen nog iets werd gedaan.

Ook in de Napoleontische tijd veranderde er zodoende niets in de kwestie van de Bergse kerkgebouwen. De Bergse pastoor Raaijmakers daarover in 1909:

'De beslissing bleef achterwege wegens de vele oorlogen door den Keizer gevoerd' ²⁰⁷). Al lijkt deze conclusie wat al te simpel, het feit ligt er dat pas door koning Willem I het geschil definitief werd beëindigd. Deze steunde in de twintiger jaren van de negentiende eeuw de katholieken van Bergen op Zoom met een ruime financiële bijdrage bij de bouw van een nieuwe kerk, die evenals de Grote Kerk aan de Grote Markt kwam te staan ²⁰⁸). De kwestie had toen al meer dan een kwart eeuw geduurd.

²⁰⁶ AHG 234, 21 september 1810; APMH 101, 19 september 1810.

²⁰⁷ Raaijmakers, St. Gertrudiskerk, 39.

²⁰⁸ Ibidem, 49.

CONCLUSIE

De komst van de Franse revolutionaire legers te Bergen op Zoom in januari 1795 betekende voor veel katholieken in deze stad een ware bevrijding: deze gebeurtenis schonk hen uitzicht op lotsverbetering op korte termijn. Zij werden daarin nog eens extra gesterkt door een flink aantal hervormden die de patriotse idealen aanhingen. Overigens was de animo die deze hervormden voor de uitbreiding van de rechten van hun katholieke stadsgenoten hadden, in de eerste jaren na de omwenteling van 1795 veel groter dan een jaar of tien later. De broederschap was toen niet meer wat ze geweest was. De Bergenaar Willem Huart was van de verwijdering tussen de twee groepen een levend voorbeeld: deze hervormde koopman en looier, eens patriot en bestuurslid van de Burgersociëteit De Eendracht en van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, had in zijn functie van president en als lid van de municipaliteit meegewerkt aan maatregelen zoals de verdeling van armgelden en het niet langer uitbetalen van enkele hervormde kerkbedienden. In 1808 zien we hem echter als momboir van het stadswees- en armkinderhuis de rechten van de hervormden fanatiek verdedigen. De harmonie tussen de twee grootste gezindtes van de stad bleek toen al zo grondig verstoord dat zelfs een idealist als Willem Huart zich gedwongen had gevoeld partij te kiezen. Het hemd was tenslotte nader dan de rok.

In de eerste jaren van de Bataafse vrijheid leek er evenwel nog geen sprake te zijn van een sterke religieuze verdeeldheid in de stad. De voorzichtige opstelling van de hervormde municipalen wist dat aanvankelijk te voorkomen. Er werden in de municipaliteit net genoeg concessies gedaan om de katholieken voorlopig tevreden te stellen en de hervormde gemeenschap niet al te zeer te verbitteren. De verwe-

venheid van de plaatselijke met de landelijke situatie doorkruiste deze politiek echter en móest wel tot een polarisatie onder de kerkelijke gemeentes in de stad leiden. Het was vooral de radicale staatsregeling van 1798 die hiertoe aanleiding gaf, omdat deze staatsregeling de door de katholieken tot dan toe ondervonden onrechtvaardigheden zoveel mogelijk uit de weg probeerde te ruimen. De opeenvolgende municipaliteiten, gemeenteraden en gemeentebesturen van Bergen op Zoom, die uiterst behoedzaam probeerden te manoeuvreren in het (in 1795 op gang gebrachte) proces tot gelijkstelling van hervormd en katholiek, werden door de staatsregeling van 1798 geconfronteerd met steeds meer nieuwe eisen vanuit de katholieke gemeenschap. Het katholieke kerkbestuur ging er namelijk toe over om zowel op de Grote Kerk als op de begrafenisrechten aanspraak te maken.

Uit de handelswijze van de stadsbestuurders valt op te maken dat zij over het algemeen allesbehalve gelukkig waren met de stroomversnelling waarin het proces van de gelijkstelling der gezindtes was gekomen. In de kwestie van de eigendomsrechten op de Grote Kerk hielden de opeenvolgende stedelijke colleges zich dan ook afzijdig, in het geschil inzake de begrafenisrechten gaven zij er de voorkeur aan om alles maar bij het oude te laten. Het vertegenwoordigend lichaam wees in beide conflicten de katholieke aanspraken af. De staatsregeling van 1801 en de nationale regeringen tot 1806 zorgden er voor dat alles ook inderdaad bij het oude bleef. De rechten van de katholieken werden weliswaar niet teruggebracht tot die van voor 1795, maar de uitbreiding ervan werd toch een halt toegeroepen. Gemeentebesturen en gemeenteraden van Bergen op Zoom waren voorlopig nog slechts bereid de degens te kruisen met het hervormde kerkbestuur, wanneer dat de stadskas ten goede kwam. Verder leek het hervormde kerkgenootschap de warme sympathie van de stadsbestuurders te hebben, evenals het die van de Haagse

machthebbers had, uit wier rijen de katholieken in 1801 massaal waren verwijderd.

Het koningschap van Lodewijk Napoleon bracht verandering in deze situatie: in de periode 1806-1810 werden de rechten van de katholieken het sterkst uitgebreid. De in meerderheid katholieke bevolking van Bergen op Zoom kreeg nu dan ook eindelijk een in meerderheid katholiek bestuur, hetgeen niet zonder gevolgen bleef. Nog aarzelend werd in 1807 in de kringen van het gemeentebestuur geopperd om de kwestie van de begrafenisrechten eindelijk eens af te doen, maar al een stuk doortastender was het optreden van het gemeentebestuur het jaar daarop in het conflict met de hervormde momboiren van het stadswees- en armkinderhuis en nóg een jaar later, toen het besluit werd genomen om de hervormden de begrafenisrechten te ontnemen. Dat van hervormde zijde toen werd geïnsinueerd dat de besluitvorming van het gemeentebestuur te verklaren was uit de partijdigheid van dit college, is niet te verwonderen. Waarschijnlijk hadden de hervormden hierin toch wel enigszins gelijk. Opvallend is echter, dat het gemeentebestuur in deze tijd nooit openlijk partij heeft gekozen in het geschil over de Grote of St.Gertrudiskerk. Maar dat was dan ook uitgegroeid tot een zaak waarmee de koning zich in hoogsteigen persoon bezig hield. En aan hem zouden de katholieken van Bergen op Zoom voldoende steun hebben gehad (zoals in alle conflicten in de jaren 1806- 1810), wanneer Napoleon zich niet meester had gemaakt van deze gebieden. Misschien vonden een of meerdere radertjes uit Napoleons enorme regeringsmachine dit laatste uit de serie conflicten van de Bergse kerkgenootschappen niet belangrijk genoeg om er hun aandacht aan te besteden: tot een oplossing kwam het voorlopig niet meer. Zodoende bleef het hervormde kerkgenootschap te Bergen op Zoom tenminste nog in het bezit van haar kerkgebouw, na sinds 1795 tal van

financiële voorrechten te zijn kwijtgeraakt. Wat dat betreft was de periode van Lodewijk Napoleons koningschap voor de Bergse hervormden het meest desastreus geweest, al hadden ook andere regimes hun sporen nagelaten. Bij de komst van de Fransen in 1795 was het hervormde kerkgenootschap in een maatschappelijk én financieel goede positie geweest, terwijl het katholieke kerkgenootschap op beide terreinen een flinke achterstand had. In de twee decennia die volgden, zorgde een aaneenschakeling van conflicten om wat men de materiële vruchten van Gods berg zou kunnen noemen, voor verandering. Het zou echter niet juist zijn, te stellen dat de rollen bij de komst van de Britten in april 1814 waren omgedraaid. Ook de katholieke parochie had te lijden gehad van de gebeurtenissen van de laatste twintig jaar. Maar het hervormde kerkgenootschap had haar vooraanstaande positie in het maatschappelijk leven van Bergen op Zoom toch prijs moeten geven. In de loop van de negentiende eeuw zou het katholieke kerkgenootschap de nu opengevallen leidende rol in het openbare leven langzaam maar zeker voor zichzelf gaan opeisen.

NOTEN

Deze studie is een bewerking van een in oktober 1980 onder begeleiding van prof. dr. mgr. J .A. de Kok tot stand gekomen scriptie voor het doctoraal bijvak kerkgeschiedenis aan de Katholieke Theologische Hogeschool te Utrecht.

